

כתבי היד של תשובות הרשב"א שבידי חכמי המאות החמש עשרה- התשע עשרה

מאת שמחה עמנואל*

א. מבוא

הרשב"א – ר' שלמה בן אברהם אבן אדרת – הוא כנראה גדול המשיבים בימי הביניים. הוא כתב אלפי תשובות לקהילות ספרד וגם לשואלים מארצות אחרות, וכמעט אין תחום ועניין שהרשב"א לא נשאל על אודותיו.¹ תשובותיו של הרשב"א נאספו בעשרות קבצים, ואלה נעתקו בכתבי יד רבים ומגוונים. קבצים אלו נדפסו אט אט במשך יותר מחמש מאות שנים. הראשון נדפס כבר בראשית ימי הדפוס, בערך בשנת ר"ל, והאחרון נדפס רק לפני שנים אחדות, בשנת תשס"ה.² חכמי ישראל בעת החדשה ציטטו אלפי פעמים את תשובות הרשב"א. רובם ציטטו רק את התשובות שנדפסו עד זמנם, ולא הייתה יכולת בידם לחפש בכתבי יד אחר תשובות נוספות שלו. אך למקצת החכמים הייתה גישה לקבצים של תשובות הרשב"א שבכתבי יד, והם ציטטו בכתביהם גם תשובות של הרשב"א שטרם נדפסו באותה שעה. יש חכמים שעשו כן רק לעתים נדירות, וחכמים אחרים עשו כן בשיטתיות וציטטו מאות תשובות של הרשב"א מתוך כתבי יד שעמדו לפניהם.

* החוג לתלמוד והלכה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

** פרק מתוך מחקר על תשובות הרשב"א בדפוס ובכתבי יד, שנכתב במסגרת הקתדרה לקודיקולוגיה ופליאוגרפיה על שם לודוויג יסלזון, האוניברסיטה העברית בירושלים. מאמר זה בא לעולם מכוח עבודתם המסורה של ד"ר יעקב פוקס ועשהאל שמלצר, שסייעו בידי לבדוק באופן שיטתי את כתבי היד של תשובות הרשב"א, ומכוח מאגרי המידע הממוחשבים של פרויקט השו"ת ושל אוצר החכמה. תודתי שלוחה גם לפרופ' יעקב שפיגל ולד"ר יהודה גלינסקי שקראו גרסה ראשונה של המאמר והעמידוני על כמה נקודות חשובות.

¹ ר' דוד קונפורטי כתב במאה השבע עשרה מפי השמועה על כתב יד של תשובות הרשב"א שהיו בו יותר מששת אלפים תשובות. אין בידינו כתב יד כזה של תשובות הרשב"א, ומניין זה של תשובות הרשב"א נראה מופרז. ראה קורא הדורות, מודיעין עילית תשס"ח, עמ' פ: 'וגם אמר לי חכם אחד ז"ל כי הוא ראה שאלות מכתבת יד ע"ש הרשב"א והיה בהם סימן התשובה כמו ששת אלפים תשובות ויותר'. למניין אחר של תשובות הרשב"א בכתב יד אחד – יותר משלושת אלפים – ראה בדברי החיד"א, להלן, ליד הערה 171. וראה תשובות שאלות להרשב"א, דפוס ראשון, רומא ר"ל לערך [מהדורה פקסימילית], דברי מבוא מאת ש"ז הבלין, ירושלים תשל"ז, עמ' ח.

² כל ההפניות לשו"ת הרשב"א הנדפסות הן למהדורת א' זלזניק, מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ז-תשס"ה. לרשימה ביבליוגרפית של כל ההוצאות, למעט זו של זלזניק, ראה הבלין, שם, עמ' כב-כה.

מאמר זה מנסה לזהות את כתב היד (או כתבי היד) שהיה מונח על שולחנם של כארבעים חכמים: מקצתם חכמים מפורסמים וידועים, מעמודי התווך של ספרות ההלכה לדורותיה, ואחרים פחות ידועים. החכמים שיידונו כאן הם ר' שמואל משליצטט ור' אייזיק שטיין (להלן, סעיף ב); ר' יוסף קארו וחונתו ר' חיים אבן אלבלאג (סעיף ג); ר' אליהו מזרחי ור' לוי אבן חביב (סעיף ד); ר' תם בן דוד נ' יחיא (סעיף ה); ר' אליהו קפשאל (סעיף ו); ר' משה ברוך, המכ"ט ור' מנחם די לונזאנו (סעיף ז); מהרי"ט (סעיף ח); ר' שמואל ור' מאיר בנבנשת, ר' בנימן הלוי אשכנזי, ר' יוסף אבן לב, ר' יעקב סמוט, מהרשד"ם, ר' אברהם מוטאל, ר' שבתי בן יונה, ר' דוד אישטרושה, מהרי"ט אלגזי ור' אברהם די בוטון (סעיף ט); ר' חיים בנבנשתי (סעיפים ט-י); ר' יהודה רוזאניס (סעיף יא); ר' יעקב רישר (סעיף יב); החיד"א (סעיפים יג-יד); ר' יוסף חיים אבן סאמון, ר' שמואל אבן דנאן, ר' מנחם סירירו, ר' יעקב אבן צור ור' חיים יעקב בן יעקב דוד (סעיף יד); ר' בצלאל אשכנזי, ר' יעקב קשטרו, ר' אברהם מונסון, ר' חיים מודעי, ר' ברזילי יעבץ, ר' יצחק נונים, ר' בנימין פונטרימולי, ר' משה פיגוטו ור' אברהם ענתיבי (סעיף טו); ור' דוד פיפאנו (סעיף טז).

זיהוי כתב היד שעמד על שולחנו של כל אחד מהחכמים הללו עשוי לתרום בכמה תחומים:

- 1. הבנה טובה יותר של הציטוטים.** לעתים ציטטו חכמים תשובה מלאה של הרשב"א, ובמקרים אלו ברור מה כתב הרשב"א ומה רצה הפוסק המאוחר ללמוד מדבריו. אך לעתים קרובות קיצרו המצטטים בדבריהם ולא העתיקו את כל דברי הרשב"א, וקשה עד מאוד להבין מה רצה המצטט להסיק מדבריו. למשל, ר' יוסף קארו כתב: 'ויש בהם שאינו מצרין אלא בחלק קטן וכו'. וכ"כ הרשב"א בתשובה סימן צ"א.³ הפניה זו של ר' יוסף קארו מכוונת לתשובה שבכתב יד, ואיש מהלומדים איננו יודע באיזו תשובה מדובר. אם נצליח לזהות את כתב היד שעמד לפני ר' יוסף קארו, נדע סוף סוף לאיזו תשובה הוא התכוון.
- 2. דרכם של החכמים בציטוט התשובות.** אם נדע איזה כתב יד עמד על שולחנו של ר' יוסף קארו או על שולחנו של ר' חיים בנבנשתי, נוכל לשאול מדוע הם ציטטו תשובות רבות של הרשב"א אך נמנעו מלצטט תשובות אחרות שלו: האם משום שתשובות אלו לא נכללו בקובץ או בקבצים שעמדו לפניהם? או שמא תשובות אלו היו בקבצים שעמדו על שולחנם, אך הם בחרו בידועין שלא לצטט אותן?⁴
- 3. ייחוס מוטעה של תשובות.** פעמים רבות העתיקו חכמים תשובות על שמו של הרשב"א, אף שעיון מדוקדק מלמד שאי אפשר שיצאו מתחת ידו של הרשב"א. אם נצליח למצוא איזה כתב יד עמד לפני החכם שציטט את התשובות הללו, נוכל להבין כיצד בא לכלל טעות זו, ונוכל אף לקבוע בביטחון מוחלט שאכן תשובות אלו אינן של הרשב"א אלא של חכם אחר.

³ ראה להלן, ליד הערה 30.

⁴ בדבריי להלן לא אעסוק במפורש בשאלה זו, אך המידע שייאסף להלן יאפשר למי שיחקור את פועלם של החכמים הנדונים כאן לטפל בנושא זה.

4. **תולדותיהם של כתבי היד וגלגוליהם במשך הדורות.** כתבי היד של תשובות הרשב"א מונחים בספריות רבות ברחבי העולם, ואיש אינו יודע כיצד הגיעו לשם ומה היו קורותיהם במשך מאות השנים שחלפו מאז נכתבו. המידע שיובא להלן עשוי ללמד משהו על דרכיהם הנפתלות של כתבי היד במהלך השנים.

ארבע הנה הדרכים לזהות איזה כתב יד עמד לפני חכם מסוים:

1. זיהוי חתימה של החכם בגוף כתב היד או הגהות שלו בשולי כתב היד.⁵
2. נתונים מפורטים שסיפק החכם על כתב היד שעמד לפניו, כגון שמו של הסופר שהעתיק את כתב היד.⁶

3. הפניות ביבליוגרפיות שסיפק החכם, כגון 'בתשו' הרשב"א ז"ל מכ"י הלכות קרקעות סימן קנ"ב או 'בתשובות הרשב"א כ"י כלל ב' סי' י"ח.⁷ לעתים שיכשו המעתיקים את רישום הסימן, ואז קשה לשחזר ולקבוע קובץ עמד לפני המצטט, אך במקרים אחרים ניתן בכל זאת לשחזר לאיזה קובץ מכוונים הדברים.⁸

4. טעויות בייחוס התשובות. כאמור, לעתים הביאו חכמים בשמו של הרשב"א תשובות שאינן שלו. טעויות אלו נגרמו בדרך כלל משום שבכתבי היד שעמדו לפניהם הועתקו תשובות של הרשב"א לצד תשובות של חכמים אחרים. אם נצליח למצוא את כתב היד המסוים שאותה תשובה 'זרה' מובאת בו עם תשובות הרשב"א, נוכל לשער כי זהו כתב היד שעמד לפני החכם המצטט.⁹

ארבע הדרכים שמנתי אינן שוות בערכן. שתי הדרכים הראשונות ילמדנו כי כתב היד שלפנינו הוא ללא ספק כתב היד שעמד לפני חכם פלוני, ואילו שתי הדרכים האחרות מלמדות רק כי אותו חכם החזיק בטופס דומה במבנהו לכתב היד שבידינו, אך אפשר שהוא השתמש בטופס מקביל, שהוא אולי משובח מזה שלפנינו או גרוע ממנו ולא בטופס שמונח לפנינו.¹⁰

החכמים יידונו להלן בדרך כלל בסדר כרונולוגי, אך בשני מקומות חרגתי מסדר זה. קובץ אחד של תשובות הרשב"א יידחה כמעט לסוף דבריי, והוא 'ספר הבתים'. העדויות על קובץ זה מתפרסות על פני מאות שנים, והן באות מארצות רבות, ועל כן ייחדתי לו מקום בפני עצמו לקראת סוף המאמר. החריג השני הוא ר' יוסף קארו, שהקדמתי את הדיון בו לסעיף ג', לפני חכמים אחרים שהיו מעט מבוגרים ממנו. שתי סיבות הנה להחריגה זו מהסדר הכרונולוגי: האחת – מעמדו של ר' יוסף קארו בספרות ההלכה, למן זמנו ועד ימינו אנו. אמנם חשוב למצוא איזה כתב יד של תשובות הרשב"א החזיקו ר' בצלאל אשכנזי או ר' מנחם די לונזאנו, אולם חשוב לאין ערוך לדעת איזה כתב יד החזיק ר' יוסף קארו וכיצד השתמש בו, ולכן יש טעם להקדים את

⁵ ראה בדיון על אודות ר' יוסף אבן אלבלאג (להלן, סעיף ג), ר' תם יחיא (סעיף ה), ר' אליהו קפשאלי (סעיף ו) ר' מנחם די לונזאנו (סעיף ז [3]), החיד"א (סעיף יג [2]), ר' חיים מודעי (סעיף טו [3]) ור' חי משה פיגוטו (סעיף טו [5]).

⁶ ראה להלן, ליד הערה 172.

⁷ ראה להלן, הערה 100 וליד הערה 149.

⁸ ראה למשל להלן, הערות 24, 29, 214, וליד הערה 142.

⁹ ראה להלן, סעיפים ד, ט, י, טו (1).

¹⁰ ראה למשל להלן, ליד הערה 52.

הדיון בו. סיבה אחרת לחריגה מהסדר הכרונולוגי – דומני שר' יוסף קארו הוא שנתן את המעמד הקאנוני בספרות ההלכה לתשובות הרשב"א. תשובות הרשב"א, אלו שבדפוס ולא פחות מזה אלו שהיו עדיין בכתב יד, עמדו תמיד על שולחנו של ר' יוסף קארו. הוא ציטט מהן והסתמך עליהן להלכה יותר מכל החכמים שלפניו ושלאחריו. ר' יצחק בן ששת (הריב"ש), ר' שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ) וחכמים אחרים שפעלו במאות השנים שלאחר פטירת הרשב"א העתיקו בחיבוריהם תשובות רבות שלו, אך איש מהם לא נתן להן מעמד כה נכבד כשם שעשה ר' יוסף קארו, שהביא אותן כמעט בכל סימן וסימן ובכל עניין ועניין, ולפיכך דומה בעיניי שר' יוסף קארו הוא שקיבע את תשובות הרשב"א כאבן יסוד בספרות ההלכה. ראוי הוא אפוא להקדים את הדיון בתשובות הרשב"א שהיו בידי ר' יוסף קארו לדיון בתשובות שעמדו לפני חכמים אחרים.

ההפניות לקבצים הנדפסים של תשובות הרשב"א תבואנה במתכונת זו: שו"ת הרשב"א, ד:כג (= ח"ד, סי' כג); ח:יז (תשובות הרשב"א החדשות, סי' יז); מ:קצא (התשובות המיוחסות לרמב"ן, סי' קצא). בדבריי להלן אפתח לעתים בתיאור כתב היד של תשובות הרשב"א ואז אוכיח שחכם פלוני השתמש בו, ולעתים להפך: אפתח במלים אחדות על החכם ורק לאחר מכן אתאר את כתב היד שעמד לפניו – הכול לפי העניין.

ב. ר' שמואל משליצטט ור' אייזיק שטיין

ר' אייזיק שטיין ציטט בפירושו לסמ"ג תשובה של הרשב"א, ובסופה כתב:¹¹ 'הרשב"א סימן ל"ח. העתקתי מתשובה שכתוב בצידה שהועתק מתשובה של מה"ר שמואל שליצטט ז"ל שסביב המרדכי שלו'. תשובה זו מצויה בשו"ת הרשב"א, מ:לח,¹² ומכאן שהכותב הכיר את קובץ תשובות הרשב"א שלאחר שנים נדפס בטעות על שם הרמב"ן.

קשה להבין מלשוננו של ר' אייזיק שטיין מי הוא שציין לתשובה סימן ל"ח: ר' שמואל משליצטט או ר' אייזיק שטיין עצמו. ר' שמואל משליצטט (Selestat, באלזאס) פעל במחצית השנייה של המאה הארבע עשרה ונודע בעיקר בזכות ספרו 'קיצור מרדכי' (או מרדכי קטן), אך מהדברים שכתב ר' אייזיק שטיין עולה שמלבד זה העתיק ר' שמואל שליצטט תשובות בשולי ספר המרדכי.¹³ בידינו כמה כתבי יד כאלו של ספר המרדכי,

¹¹ ספר מצוות גדול (סמ"ג) השלם, מהדורת א' מרצבך ואחרים, ירושלים תשנ"ג-תשס"ג, ב, עמ' נה-נו.

¹² כ"י פריס, הספרייה הלאומית héb. 411 (ראה עליו להלן, סעיף ו), מקביל בעיקרו לקובץ תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, אלא שסדר התשובות שם שונה במקצת. גם בכ"י פריס מצויה התשובה הנזכרת בסי' לח (דף 26א).

¹³ על ר' שמואל משליצטט ראה א' ריינר, 'בין אשכנז לירושלים: חכמים אשכנזים בארץ-ישראל לאחר "המוות השחור"', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 49-50, ושם ספרות נוספת. עדות מפורשת על תשובות שהעתיק ר' שמואל משליצטט בשולי ספר המרדכי מצויה אצל ר' אליהו מזרחי, מים עמוקים, ונציה ת"ז, סי' לג (דף לא ע"א-ע"ב): 'וזאת מצאתי תוך תשובות אחרות, כלם מכתיבת יד של מהר"ר ש"ש [=שמואל שליצטט] ז"ל שייסד המרדכי קטן, סביב המרדכי גדול שלו, וכתב גם

והחשוב שבהם הוא כ"י וירצ'לי, ספריית הסמינר הבישוף 1, שבשוליו מועתקות יותר מחמש מאות תשובות של הרשב"א, אך אינני יודע אם יש לכתבי היד הללו זיקה לעבודתו של ר' שמואל משליצט.

ר' אייזיק שטיין פעל בגרמניה כמאה שנים לאחר מכן, במחצית השנייה של המאה החמש עשרה, ונפטר בשנת רנ"ו (1495).¹⁴ מסתבר יותר שהוא שציין לתשובה סימן ל"ח ולא ר' שמואל משליצט, שחי סמוך לזמנו של הרשב"א אך במרחב תרבותי אחר לגמרי. על כל פנים, למדנו מכאן שעותק של קובץ תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן שנדפס בונציה בשנת רע"ט הגיע לאשכנז לפני סוף המאה החמש עשרה.

ג. ר' יוסף קארו וחותנו ר' חיים אבן אלבלאג

כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 500, מכיל קובץ עצום של תשובות הרשב"א בכתיבה ספרדית בערך מן המאה החמש עשרה. כתב היד מכיל היום 371 דפים ובהם 1559 סימנים, אך אין זה אלא חלק מהקובץ המקורי. הדפים האחרונים של כתב היד נתלשו ואבדו, ועל כן אי אפשר לדעת מה היה גודלו של הקובץ המקורי.¹⁵ בדף 208א, סי' תתכ"ט (= שו"ת הרשב"א, ג:רכב) מצויה בגיליון הערה של אחד הבעלים של כתב היד, והיא פותחת במלים 'אמ' חיים בן אלבלאג'. חכם זה, שהתגורר כנראה באנדריאנופול שבטורקיה, היה חותנו של ר' יוסף קארו, והוא הזכירו פעם אחת בספרו 'בית יוסף'.¹⁶ ח"ז דימיטרובסקי, שמצא הגהה זו בכתב היד ועמד מיד על חשיבותה, משער שקרוב לוודאי שכ"י קמברידג' עמד גם על שולחנו של ר' יוסף קארו, אך אי אפשר להוכיח זאת.¹⁷

כן בכתיבת ידו, וסבורני שהוא קצר ממה שמצא במקומות אחרים כמו שעשה למרדכי לקצרו' (הדברים מצויים לפנינו בהגהות מרדכי, יבמות, סי' קז).

¹⁴ עליו ועל חיבורו ראה סמ"ג השלם (לעיל, הערה 11), א, עמ' 25-28.

¹⁵ על קובץ זה ראה ספרי הרשב"א, מהדורת מ"מ גרליץ, ירושלים תשמ"ו-תשמ"ז, א, מבוא, עמ' 203 ('הקובץ הגדול והחשוב ביותר מתשובותיו של רבנו'); S.C. Reif, *Hebrew Manuscripts at Cambridge University Library*, Cambridge 1997, pp. 204-205.

¹⁶ בית יוסף, נוציה-סביוניטה ש"י-שי"ט, אורח חיים, תחילת סי' שמג: 'מצאתי שכתב מורי חמי הרב החסיד הגדול הה"ר חיים ן' אלבלג ז"ל'. על ר' חיים אלבלג ראה ש' רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה², תל אביב וסופיה תר"ץ-תרצ"ח, א, עמ' 107; ב: קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, עמ' 245; רי"צ ורבלובסקי, ר' יוסף קארו: בעל הלכה ומקובל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 99; מ' בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' שכא.

¹⁷ תשובות הרשב"א, מהדורת ח"ז דימיטרובסקי, ירושלים תש"ן-תשע"ב, ב, עמ' קמג-קמד, סי' נט, בהערה (כ"י ו שמתאר שם דימיטרובסקי הוא כ"י קמברידג' 500. למרבה הצער, דימיטרובסקי ציין במהדורתו את כתבי היד לפי סימנים שנתן בהם אך לא ביאר את פשרם. אני מקווה להשלים זאת במקום אחר). גרליץ (לעיל, הערה 15) לא ידע על ההגה הנזכרת שבכתב היד אך טען שר' יוסף קארו הביא בספריו תשובות רבות של הרשב"א שמובאות אך ורק בכתב יד זה ואין להן מקבילה באף קובץ אחר, ולמד מזה שר' יוסף קארו החזיק כנראה את כתב היד. אך מסופקני אם יש ולו גם עשר תשובות שהביא ר' יוסף קארו שמובאות אך ורק בכ"י קמברידג' (אני מתנסח בזהירות, שכן לפי שעה אינני מוצא אפילו תשובה אחת שכזו).

ר' יוסף קארו (טורקיה וארץ ישראל, נפטר בשנת 1575) החזיק על שולחנו ארבעה קבצים נדפסים של תשובות הרשב"א. בהקדמתו לבית יוסף הזכיר ר' יוסף קארו את קובץ התשובות המיוחסות לרמב"ן שנדפס בוונציה בשנת רע"ט וקבע שהוא של הרשב"א. ר' יוסף קארו הודיע שם שלמרות קביעתו זו, הוא יביא את התשובות שבקובץ הזה על שם הרמב"ן.¹⁸ ואכן, ר' יוסף קארו ציטט פעמים רבות מקובץ זה בשם 'תשובות המיוחסות לרמב"ן', 'תשובות להרמב"ן', וכינויים דומים. ר' יוסף קארו הכיר אף את קובץ תשובות הרשב"א שנדפס ברומא בערך בשנת ר"ל, והוא מכנה אותו לעתים 'קצור תשובות הרשב"א'.¹⁹ הוא ציטט אף תשובות מהקובץ שנדפס בקושטא בשנת רע"ו,²⁰ ובכלל זה תשובות שהיום ניתן לקבוע בבירור שאינן של הרשב"א.²¹ ר' יוסף קארו הכיר היטב אף את קובץ התשובות שנדפס בבולוניה בשנת רצ"ט, הידוע היום בשם תשובות הרשב"א חלק א, והוא ציטט ממנו מאות תשובות. לעתים (בעיקר בחלק חושן משפט) כינה אותו ר' יוסף קארו 'תשובות הרשב"א דפוס'.²²

נוסף על הקבצים הללו החזיק ר' יוסף קארו קובץ (ומסתבר יותר קבצים) של תשובות הרשב"א בכתב יד.²³ הוא ציטט מאות תשובות של הרשב"א שלא היו מצויות בדפוס בזמנו, והן נודעו לראשונה מתוך ציטוטיו של ר' יוסף קארו. לאחר שנים נדפסו קבצים נוספים של תשובות הרשב"א, ובהן כמעט כל התשובות שהביא ר' יוסף קארו בספרו. בדרך כלל לא ציין ר' יוסף קארו את מספר התשובה; ואם ציין – כוונתו בדרך כלל לתשובות הנדפסות בחלק א' (עיקר הציונים הללו מצויים בשני החלקים האחרונים של הספר – אבן העזר וחושן משפט, וגם בספרי התשובות של ר' יוסף קארו).²⁴ לעתים

¹⁸ בית יוסף, אורח חיים, הקדמה, דף ב ע"א: 'והנה בא לידי קצת תשובות הרשב"א כתובות בעט ברזל ועופרת בדפוס, וכתוב בתחלתן שהם תשובות הרמב"ן. וכשאני כותב מאותם תשובות, אעפ"י שאני יודע שהיא תשובת הרשב"א אני כותב כתוב בתשובות להרמב"ן, לפי שספרי הדפוס מצויים ביד כל אדם ומי שירצה לעיין לשון התשובה עצמה יוכל לעמוד עליה'.

¹⁹ בית יוסף, אורח חיים, סי' כז (דף כד ע"א); 'יורה דעה, סי' רכח (דף רע"ב ע"א). וראה הבלין (לעיל, הערה 1), עמ' כ, הערה 34.

²⁰ למשל בית יוסף, חושן משפט, סי' כח, סעיף יג (דף מט ע"ג): 'בתשובות הרשב"א סימן ס"ו כתוב אין שנים ראויים לקבל עדות'. הקובץ שנדפס בקושטא נדפס מחדש בתוך שו"ת הרשב"א, ז:תכא-תקמ, ותשובה זו מצויה שם בסי' תפו. על טיבו של קובץ זה ראה ש' עמנואל, 'ספר שו"ת הרשב"א דפוס קושטא, מקורותיו ועריכתו', המעין, כא (תשמ"א), גיליון ג, עמ' 46-58; ולהלן, ליד הערה 131 ואילך.

²¹ למשל בית יוסף, יורה דעה, סי' רסה (=שו"ת הרשב"א, ז:תקלז). סימן זה מועתק מספר ארחות חיים ואיננו של הרשב"א. ראה עמנואל, שם.

²² למשל בית יוסף, חושן משפט, סוף סי' כט: 'ועיין בתשובות הרשב"א דפוס סימן אלף וי"ב; שם: 'ועיין בתשובותיו דפוס סימן תקע"ב'.

²³ על אף שימוש התדיר של ר' יוסף קארו בתשובות הרשב"א שבכתבי יד לעתים נודע לו על תשובה מסוימת רק לאחר זמן. ראה בית יוסף, אורח חיים, סי' כה: 'ואחר שכתבתי זה באה לידי תשובת הרשב"א וכתוב בה [...] (התשובה נדפסה בשו"ת הרשב"א, ה:יג).

²⁴ למשל שו"ת אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א, סי' י, ד"ה ולכן לע"ד: 'וראיה ממה שכתב הרשב"א ז"ל בתשובותיו בסימן רנ"ג; שאלות ותשובות ר' יוסף קארו [בית יוסף], שאלוניקי שנ"ה, דיני

אף הסתפק ר' יוסף קארו בהפניה לתשובה סימן פלוני ולא טרח לצטט את התשובה בידועו שהלומדים יבינו את כוונתו.²⁵ עם זאת במקומות מעטים הציונים של ר' יוסף קארו מכוונים לכתב יד ולא לדפוס, ובמקרים אלו הכוונה לקובץ תשובות הרשב"א שבכ"י לונדון, הספרייה הבריטית 571 (Add. 26950).²⁶ כ"י לונדון מכיל שלושה קבצים נפרדים של תשובות הרשב"א בכתובות שונות, שרק בדרך מקרה נכרכו יחדיו. הראשון, בדפים 1-18, חסר בראשו ובסופו; השני, בדפים 19-30, חסר אף הוא בראשו ובסופו; והשלישי, הגדול מכולם, בדפים 31-162. הקובץ השלישי חסר בראשו, וחסרים אף דפים אחדים באמצעו (אחרי דפים 38, 56, 70), ויש בו כ-340 תשובות, ותשובות נוספות הועתקו בגיליונות של כתב היד. הקובץ השלישי הוא שעמד לפני ר' יוסף קארו, ולפי שעה אין בידי כל רמז שהוא הכיר גם את שני הקבצים הראשונים, שכאמור, רק בדרך מקרה נכרכו יחדיו. שלוש פעמים (ואולי יותר) ציין ר' יוסף קארו לתשובות שבקובץ זה:

1. 'ובתשובו' הרשב"א סימן ז' כתוב דהיכא דקיבל עליו הלוח בשעת הלואה לסלק מעל הממון ההוא כל מס שיוטל עליו [...] ואינו אלא אבק רבית: וכתב עוד בתשובה שאם גבאי המס מעידים שקיבלו המס מיד הלוח [...] וגובה כל חובו ע"כ. דברים אלו מצויים לפנינו בשו"ת הרשב"א, ב:סוף קעד, והם מצויים גם בכת"י לונדון, אמצע סי' ז.²⁷

סמוך לזה הביא ר' יוסף קארו תשובה נוספת של הרשב"א בזו הלשון: 'בתשובו' הרשב"א סימן ק"ב ראובן משכן ביתו לשמעון באלף זהובים לחמש שנים'.²⁸ תשובה

קידושין, סי' א, ד"ה עוד אחרת (דף ב ע"ג): 'וכמו שכתבה לזו הרשב"א ז"ל בתשובותיו אלף רכ"ג [...] וזו היא שכתבה הרשב"א גם כן באלף ק"ף'. בשו"ת אבקת רוכל, סי' יח, ד"ה וזה החלי, מזכיר המשיב 'תשובת הרשב"א סי' קנ"ג' – אך זו טעות דפוס, והכוונה לתשובה שנדפסה בשו"ת הרשב"א, א:רנג. התשובה באבקת רוכל איננה חתומה, אך המשיב הוא ר' יחיאל אשכנזי, כפי ששיער ח"ז דימיטרובסקי, 'ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט', ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' צד, הערה 92. התשובה נדפסה מחדש, בתיקון הטעות הנזכרת על ידי ש"ז הבלין, 'רבי יחיאל אשכנזי ותשובותיו: חכם אשכנזי בארצות האסלאם', שלם, ז (תשס"ב), עמ' 111-119. בתשובה אחרת ציטט ר' יחיאל כמה פעמים את תשובתו הנזכרת של הרשב"א; ראה שם, עמ' 93, 95, 97, 98.

²⁵ למשל בית יוסף, אבן העזר, סוף סימן לא (דף סא ע"ב): 'אם אשה מתקדשת בקרקעות עיין בהר"ן [...] ובתשובת הרשב"א סימן אלף רכ"ו'.

²⁶ ראה תיאורו: G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, II, London 1905, pp. 162-163.

²⁷ בית יוסף, יורה דעה, סי' קעז, ד"ה כתב בעל התרומות (דף קעז ע"ג); כ"י לונדון, דף 34א.

²⁸ שם, דף קעז ע"ד.

זו, שמצויה בשו"ת הרשב"א, א:תרפו, איננה בכ"י לונדון, ומכאן שר' יוסף קארו השתמש בו בזמן בכמה קבצים של תשובות הרשב"א שבכתב יד.²⁹

2. 'ויש בהם שאינו מצרן אלא בחלק קטן וכו'. וכ"כ הרשב"א בתשובה סימן צ"א' (הדברים מוסבים על דברי הטור, שם: 'במה דברים אמורים שבאו כאחד, אבל אם קדם אחד וסילק ללוקח זכה בה הוא לבדו, ואפילו היו המצרנים הרבה ויש בהם שאינו מצרן אלא בחלק קטן מאד, אם קדם הוא וסילק ללוקח או קדם וקנאה זכה בה').

דברי ר' יוסף קארו סתומים, והלומד איננו יודע לאיזו תשובה כוונתו, אך כוונתו לתשובה שבכ"י לונדון, סי' צא, והיא התשובה שנדפסה בשו"ת הרשב"א, א:תתקטו.³⁰

3. 'מצאתי בשם הרשב"א בתשובה סימן ש"י וז"ל, שאלת מי שקנה קרקע על מיצר חבירו'.³¹ תשובה זו של הרשב"א נדפסה בשו"ת הרשב"א ב:רנה, והיא מצויה גם בכ"י לונדון, דפים 149ב-150א, סי' שי.

דומה שדי בשלושה ציטוטים אלו כדי ללמד שר' יוסף קארו החזיק לפניו את כ"י לונדון 571 או טופס זהה לו.

ד. ר' אליהו מזרחי ור' לוי אבן חביב

ר' אליהו מזרחי ור' לוי אבן חביב השתמשו כנראה שניהם בכתב יד אחד של תשובות הרשב"א – כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 573 (Add. 22090).³² ר' לוי בן יעקב אבן חביב (רלב"ח) פעל בשאלוניקי ובירושלים ונפטר בתחילת שנות החמישים של המאה השש עשרה. באחת מתשובותיו הוא מצטט את תשובת הרשב"א, סימן תקנ"ג, והפניה זו תואמת את קובץ תשובות הרשב"א שבכ"י לונדון, סי' תקנ"ג (= שו"ת הרשב"א, ה:רנ).³³ במקום אחר ציין רלב"ח לתשובת הר"ן, סימן תשפ"ה, ואף כאן הכוונה לכ"י לונדון, שפזורות בו גם תשובות הר"ן, אמצע סי' תשפ"ה.³⁴

²⁹ תשובה זו מצויה, בין השאר, בקובץ תשובות הרשב"א שבכ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 527, דף 42ב, סי' קכ. ושם יש לקרוא בבית יוסף 'ק"כ', ולא 'ק"ב'? ואם כן, יעלה בידינו שכ"י מוסקבה עמד אף הוא על שולחנו של ר' יוסף קארו.

³⁰ בית יוסף, חושן משפט, סי' קעה, סעיף יט (דף קעח ע"א); כ"י לונדון, דפים 55ב-56א. דברי הרשב"א בתשובה זו שאליהם רמז ר' יוסף קארו הם: 'וכל שהוא בן המצר במקצת, אף על פי שראובן היה מקיפו יותר, אם קדם שמעון וקנה מה שקנה קנה'.

³¹ בית יוסף, שם, סעיף לד. הלשון 'מצאתי בשם' נדירה מאוד אצל ר' יוסף קארו, וכנראה לא נקט אותה בשום ציטוט אחר של תשובות הרשב"א.

³² עמד על כך לראשונה א"ל פלדמן, שאלות ותשובות הר"ן, ירושלים תשמ"ד, מבוא, עמ' 16-17. על כ"י לונדון ראה מרגליות (לעיל, הערה 26), עמ' 164-166.

³³ שאלות ותשובות ר' לוי נ' חביב, סוף סי' י (ונציה שכ"ה, דף כא ע"ג): 'וכן כתב הרשב"א בפירושו בתשו' שאלה. וז"ל שם אבל ב"ה של כרכים [...] כל זה מבואר מהתשובה הנזכר והיא סימן

חכם נוסף שהשתמש כנראה בכ"י לונדון הוא ר' אליהו מזרחי (קושטא. נפטר בשנת 1526).³⁵ ר' אליהו מזרחי מצטט תשובה ארוכה של הרשב"א, שבאמת איננה שלו אלא של הר"ן. מסתבר שאף הוא נעזר בכ"י לונדון, שרוב התשובות בו הן של הרשב"א, ולא שם לב שהתשובה המדוברת היא של הר"ן.³⁶

ה. ר' תם בן דוד ה' יחיא

כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 498, מכיל כמה קבצים של תשובות הרשב"א: שניים קטנים, ואילו בשלישי כמעט אלף סימנים.³⁷ כתב יד זה שייך היה לר' תם יחיא, שנולד בליסבון ועבר לאחר הגירוש לקושטא, ושם נפטר בשנת 1542.³⁸ ר' תם יחיא כתב הערות רבות בשולי הדפים הראשונים של הקובץ השלישי וחתם עליהן את שמו ואז חדל מלהעיר.³⁹ בזמן כלשהו נחתכו שוליו של כתב היד, אך למרבה המזל חס החותך על הגהותיו של ר' תם ולא פגע בהן. בכל מקום שיש בו הגהה של ר' תם גזר החותך בזהירות סביב להגהה ואז קיפל פנימה את הספח העודף של הקלף. ר' תם יחיא כתב ספרים רבים, אך רובם אבדו בשרפה שפרצה בקושטא באחרית ימיו. שני חיבורים נותרו בידינו מתורתו של ר' תם יחיא: הגהות על הרי"ף שנדפסו (עם הגהות של חכמים אחרים) בתוך ספר דרך תמים ושו"ת אהלי תם.⁴⁰ באחת מהגהותיו

תקנ"ג; כ"י לונדון, דף 152ב. על הרלב"ח ראה ש"ז הבלין, 'רבי לוי אבן חביב – הרלב"ח: תולדותיו, ספריו, פעולותיו ופולמוס הסמיכה', ירושון, יא (תשס"ב), עמ' תתסד-תתצ; יד (תשס"ד), עמ' תתקצז-תתריא.

³⁴ שם, סי' צה (דף קיט ע"א): 'וכן נר' שהבין מדבריו הר"ן ז"ל בפיר' מה שכתב הוא בתשובה [סימן תשפ"ה] (המלים שבסוגריים נדפסו בגיליון). הדברים מצויים בכ"י לונדון, דף 252ב (=שאלות ותשובות הר"ן, סוף סי' לא, עמ' קכד; ראה שם בהערה 43).

³⁵ ראה עליו: א' עובדיה, 'רבי אליהו מזרחי', בספרו כתבים נבחרים, ירושלים תש"ב-תש"ד, א, עמ' 139-63.

³⁶ שו"ת רבי אליהו מזרחי, קושטא ש"כ-שכ"א, סי' כד, דף לב ע"ב: 'הרשב"א כתב בתשובה על זה שבאותם דברים שאינם צריכים דרישה וחקירה, כיון שנגמרה עדותם בב"ד הגדה שלמה היא'; הדברים מצויים בכ"י לונדון, דף 297א (=שאלות ותשובות הר"ן, סי' לד, עמ' קמז-קמט; ראה שם בהערה 6).

³⁷ כתב היד מכיל לקט תשובות ופסקים מספר ארחות חיים, חלק שני, שכולל תשובות רבות של הרשב"א (דפים א1-א11). ראה עמנואל [לעיל, הערה 20], ובעיקר עמ' 49 ואילך, ולהלן, סעיף י; קובץ של תשובות מקוצרות של הרשב"א, שערך ר' שם טוב בר' יהודה זלה"ה סידיקארו (דפים א31-א62); וקובץ תשובות גדול וחשוב של תשובות הרשב"א (דפים א63-א246, תתקע סימנים). בתיאורו של גרליץ [לעיל, הערה 15], עמ' 201-203, אין הבחנה בין הקבצים שבכתב היד.

³⁸ ראה עליו א' כרמולי, ספר דברי הימים לבני יחיא, פרנקפורט דמיין תר"י, עמ' 23-25; רוזאניס (לעיל, הערה 16), ב, עמ' 6-7. על ניסיונו של ר' תם יחיא להשיג קובץ נוסף של תשובות הרשב"א – ניסיון שאיננו יודעים אם עלה יפה – ראה להלן, ליד הערה 69.

³⁹ ההערות מצויות בדפים א63-א70 של כתב היד, והן נדפסו על ידי א' איזנבך, 'שו"ת הרשב"א חדשות מכת"י', מקבציאל, כה (תשנ"ז), עמ' ח-כו.

⁴⁰ שני הספרים נדפסו יחדיו בתוך ספר תמת ישרים, ונציה שפ"ב; ראה שם בהקדמה.

על הרי"ף למסכת חולין (שהועתקה מדרך תמים גם בשולי הרי"ף דפוס וילנה) ציטט ר' תם יחיא פסקה מתוך ספר שלא ידע לעמוד על טיבו:⁴¹

כל ימי הייתי מצטער על פירוש זו לדעת כמה ימים צריך להמתין עד שיושלם שיחלא אחת.⁴² ובחפשי אמתחות ספרי מצאתי בספר ישן נושן לא ידעתי שמו וז"ל. הרא"ה ז"ל אמר דשיחלא קמא הוא קרוב לכ"א יום [...] וכן הגיד לי הר' יוסף די קאגאליש ששמע מהר"ץ פרץ ז"ל, ע"כ.⁴³

פסקה זו מועתקת (שלא בדקדוק) מכ"י קמברידג', מתוך אוסף שמועות ופסקים של הרשב"א שנכתבו עוד בחייו, אוסף שהובא שם בין תשובות הרשב"א. וזה לשון המעשה בכתב היד:⁴⁴

תרנגולת באה לפני הרב ר' אהרן הלוי ז"ל שהיה נשבר העצם האמצעי למעלה מצומת הגידין והעלה ארוכה וחיתה אח"כ יותר מב' חדשים והשביחה והטילה בצים, והורה שזה פשוט שמותרת [...] והרשב"א נר"ו אמר דשיחלא קמא הוא שיעור קרוב (לכ"ה) [לכ"א] יום [...] מיהו בגמגום אמרה. וכן הגיד החכם ר' יוסף דקשאליש⁴⁵ ששמע מפי הר' פרץ נר"ו.⁴⁶

מתברר אפוא שהרשב"א ולא הרא"ה הוא שפסק (אך 'בגמגום') ששיחלא קמא שיעורה הוא כ"א יום בקירוב. ומכל מקום, בזכותו של ר' תם יחיא פסקה זו בכתב היד נודעה בקרב הלומדים כבר לפני כארבע מאות שנים.

ו. ר' אליהו קפשאלי

ר' אליהו קפשאלי, שנפטר בקנדיאה שבכרתים בערך באמצע המאה השש עשרה, החזיק ברשותו את קובץ תשובות הרשב"א שבכ"י פריס, הספרייה הלאומית. heb. 411 – קובץ המקביל בעיקרו לתשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן. ברשימה

⁴¹ דרך תמים, בתוך: תומת ישרים, דף נט ע"ג; ומשם: חדושי אנשי שם על הרי"ף, חולין, דף יט ע"א בדפוס וילנה (הדברים הובאו שם מתוך ד"ת, דהיינו דרך תמים).

⁴² חולין נח ע"א.

⁴³ הגהה זו חתומה בסופה: 'ג"כ מר' תם נ' יחיא ז"ל'.

⁴⁴ כ"י קמברידג', דף 217ב-ג, סי' תשעט. הדברים מצויים גם באוסף תשובות הרשב"א שבכ"י לונדון, הספרייה הבריטית 570 (Add. 26983), דף 295ב (בספירה מאוחרת: דף 263ב), סי' נח, ובכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 1433 Rab., דפים 4ב-5א.

⁴⁵ חכם זה איננו ידוע לי ממקום אחר. ושם הוא ר' יוסף קשריש מטולדו, ששאל את הרשב"א כמה שאלות. ראה שו"ת הרשב"א, ג:מג; ג:שנג; ח:עו.

⁴⁶ דברים דומים הובאו בשם ר' פרץ בספר איסור והיתר לרבנו ירוחם, ליוורנו תרמ"ב, סי' סז, בהגהה.

שהוסיף בכתב היד הוא מציין שכתב היד ניתן לו בקניאה [= קנדיאה] בשנת רפ"ה, דהיינו שנים אחדות לאחר שנת רע"ט, שבה נדפס הקובץ המיוחס לרמב"ן.⁴⁷

ז. ר' משה ברוך, המבי"ט ור' מנחם די לונזאנו

1. בתשובה שכתב ר' משה ברוך, מחכמי דמשק (נפטר לפני שנת 1609),⁴⁸ הוא מעתיק את דברי הרשב"א בתשובותיו, סי' רלג וסי' רנג. הפניות אלו תואמות את קובץ תשובות הרשב"א שבכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 499. כתב יד זה, שנעתק בקלעה איוב⁴⁹ שבספרד בשנת רל"א, מכיל שלושה קבצים נפרדים של תשובות הרשב"א, וציוניו של ר' משה ברוך מכוונים לקובץ הראשון (דפים 17א-153ד, תרד סימנים).⁵⁰

2. חכם נוסף שהזכיר את הקובץ שבדמשק הוא ר' משה בן יוסף מטרנאני. המבי"ט, שעשה כמעט את כל חייו בצפת (1500-1580) העתיק תשובה אחת של הרשב"א בזו הלשון:⁵¹

אחר כך מצאתי תשובת הרשב"א ז"ל ביד חכם זקן מחכמי העיר וז"ל [...] ע"כ מצאתי תשובה זו בכתב יד מעורבבת בסימן תקי"ב. ויש אי זה טעות מובן בקצת הלשון, אלא שהעתיקתי התשוב' כמו שמצאתי בחלק הא' מאותן התשובות

⁴⁷ על כ"י פריס ועל ר' אליהו קפשאל ראה לעיל, הערה 12; הבלין (לעיל, הערה 1), עמ' כט-ל; מ' בניהו, רבי אליהו קפשאל איש קנדיאה, תל אביב תשמ"ג, עמ' פט-צ. ייתכן שמכתב יד זה למד ר' אליהו קפשאל שקובץ התשובות המיוחס בדפוס לרמב"ן הוא של הרשב"א, וכתב: 'עיי'ן בתשובות הרשב"א ז"ל שנדפסו בבניזאה, וטעה המדפיס וייחסם להרמב"ן ז"ל' (מ' בניהו, זאבים טורפים את בנימין, תל אביב תש"נ, עמ' 168).

⁴⁸ ראה עליו א' יערי, 'תולדות הישוב היהודי בשכם', סיני, לו (תשט"ו), עמ' קסח-קסט; בניהו, יוסף בחירי (לעיל, הערה 16), עמ' שטו. חכם אחר בדמשק, ר' יוסף אבן ציאח, ציטט את דברי 'הרשב"א ז"ל בתשובה סי' תשפ"ט' ואת 'הרשב"א בתשובה בסימן קמ"ח' (שו"ת אבקת רוכל [לעיל, הערה 24], סי' קפח, ד"ה עוד כתב וד"ה גם המרדכי) – אך אינני יודע לזהות את כתב היד המדובר. על ר' יוסף ראה ד' ארד, 'לדמותו של בעל הלכה מוסתערבי במאה השש-עשרה: ר' יוסף י' ציאח', שלם, ח (תשס"ט), עמ' 134-248. על שימושו בתשובות הרשב"א ראה שם, עמ' 151 ועמ' 180 (בדוגמה המובאת בעמ' 180 השתמש ר' יוסף בשו"ת הרשב"א ח"א).

⁴⁹ Calatayud, כ-85 ק"מ דרומית מערבית לסרגוסה. לתיאור כתב היד ראה רייף (לעיל, הערה 56), עמ' 203. על שימושו של ר' משה ברוך בכתב היד העירו לראשונה בשו"ת הרשב"א החדשות (מהדורת זלזניק, לעיל הערה 2), מבוא, עמ' 10, מס' 6.

⁵⁰ שו"ת אבקת רוכל, סי' פה, דף נו ע"א-ע"ג: 'וז"ל הרשב"א בתשובת רל"ג, ראובן שדך את לאה אחות שמעון' (= כ"י קמברידג', דף 58ב, סי' רלג. התשובה נדפסה בשו"ת הרשב"א, ג:ר; שם, דף נו ע"ג-ע"ד: 'וכ"כ הרשב"א בשאלותיו סי' רנ"ג וז"ל, שאלתם ראובן שידך בת בתו' (= כת"י קמברידג', דף 72ג, סי' רנג. התשובה נדפסה בשו"ת הרשב"א, ג:ריא).

⁵¹ שאלות ותשובות ר' משה מטרנאני, ונציה שפ"ט-ש"צ, א, סי' רפה. על תולדותיו של המבי"ט ראה בדברי המבוא של מ' בניהו, בתוך שאלות ותשובות רבינו משה ב"ר יוסף מטרנאני המבי"ט, ירושלים תש"נ. על שהותו הקצרה של המבי"ט בדמשק בשנת שכ"ה ראה שם, עמ' כב.

הנחלקות לב' חלקים, וכלל כולן הן יותר מאלף וק', שנכתבו בדמשק להחכם הר' שלמה לטורטו ז"ל.⁵²

התשובה שהביא המבי"ט נמצאת בסי' תקי"ב של הקובץ הראשון שבכ"י קמברידג' (דף 134א), ולכאורה נראה שהוא מצטט ממנו. אך פרטים אחרים שנתן המבי"ט על אודות כתב היד אינם תואמים את כ"י קמברידג', שבו שלושה חלקים, ולא שניים כפי שכתב המבי"ט, והוא נעתק על אדמת ספרד ולא בדמשק. מתברר אפוא שאותו 'חכם זקן מחכמי העיר [=צפת?]' לא החזיק את כ"י קמברידג', אלא טופס מקביל לו (ואולי טופס שהועתק ממנו), שהכיל רק את שני חלקיו הראשונים של כ"י קמברידג'. בשני החלקים הראשונים של כ"י קמברידג' יש 1221 סימנים (תרד סימנים בקובץ הראשון ותרין סימנים בקובץ השני), והמבי"ט לא דקדק בחשבונו באמרו שיש בכתב היד יותר מאלף ומאה סימנים.⁵³

3. ר' מנחם די לונזאנו נולד בערך באמצע המאה השש עשרה ונפטר בשנות העשרים של המאה השבע עשרה. הוא נדד רבות בעולם היהודי, ורוב חייו פעל לסירוגין בקושטא ובארץ ישראל, אך הוא ישב גם במצרים, בדמשק ובאיטליה. ר' מנחם די לונזאנו החזיק בכתבי יד רבים ונהג לכתוב הגהות בשוליהם – לעתים בחתימתו המפורשת ולעתים בעילום שם.⁵⁴

ר' מנחם די לונזאנו העתיק באחד מספריו תשובה של הרשב"א שטרם נדפסה בזמנו, ולאחריה כתב השגה על דברי הרשב"א.⁵⁵ תשובה זו מצויה אך ורק בכ"י קמברידג' 499, שנזכר לעיל, והוא אכן כתב היד שעמד לפני ר' מנחם די לונזאנו. בשולי התשובה שבכתב היד כתב ר' מנחם שוב את השגתו וחתם עליה: 'מנחם די לונזאנו'.⁵⁶

⁵² חכם זה, איש דמשק, איננו ידוע לי ממקום אחר.

⁵³ המבי"ט ראה גם כתבי יד אחרים של תשובות הרשב"א, שהכילו בין השאר תשובות שאינן ידועות לנו בקובץ אחר כלשהו, בדפוס או בכתב יד. ראה, למשל, שאלות ותשובות ר' משה מטראני, ב, סי' קנ (דף ע"ב-ע"ג): 'ומצאתי להרשב"א בתשנ"ו בות ישנות סי' ל"ד'; שם, א, סוף סי' קכט: 'וכן כתב הרשב"א תשובת תשנ"א [...] וכן הביא בתשובה ל"ח בתשובה' הישנות שלי מכתבי יד' (תשנ"א הוא שיבוש, והכוונה לשו"ת הרשב"א, א:תשצא); שם, סי' נב: 'שוב מצאתי תשובת שאלה להרשב"א ז"ל [...] וז"ל שם שאלת פ'; שם, סי' קעה: 'כתב הרשב"א ז"ל בתשובת ש"מ'.

⁵⁴ ראה עליו ב' דבליצקי, 'רבינו מנחם די לונזאנו זלה"ה: חיבוריו וקורות ימיו', בתוך: ר' מנחם די לונזאנו, ספר דרך חיים: תוכחות מוסר, ירושלים תשע"ב, עמ' 71-29; J.S. Penkover, *Masorah and Text Criticism in the Early Modern Mediterranean: Moshe Ibn Zabara and Menahem de Lonzano*, Jerusalem 2014, pp. 41-101.

⁵⁵ ר' מנחם די לונזאנו, שתי ידות, ונציה שע"ח, המעריך, ערך חזק, דף לד ע"ב.

⁵⁶ כ"י קמברידג' 499, קובץ א, סי' תקעז, דף 147. התשובה נדפסה משם בשו"ת הרשב"א, ח:ג. העירו על כך בשו"ת הרשב"א החזקות (מהדורת זלזניק, לעיל הערה 2), מבוא, עמ' 10, מס' 6. רייף (לעיל, הערה 49) ובעקבותיו גם פנקובר (לעיל, הערה 54, עמ' 91) ציינו גם הם שיש בכתב היד הגהה של ר' מנחם די לונזאנו אך לא דייקו בדבריהם. הם לא הזכירו את ההגהה הזו (שהיא כנראה ההגהה היחידה של ר' מנחם די לונזאנו בכתב היד), ובמקום זאת כתבו כי הדברים שבדפים 371-372 הם בכתובת ידו של ר' מנחם – ודומני שאין הצדק עמם.

רגליים לדבר שר' מנחם לונזאנו החזיק בכתב היד בשנים שהיה בדמשק, שהרי כנזכר לעיל, יש בידינו עדויות שכתב היד הזה היה בדמשק.
 ר' מנחם די לונזאנו החזיק בקובץ נוסף של תשובות הרשב"א. בכ"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 1391, שמכיל בעיקר תשובות ופסקים מפרובנס,⁵⁷ פזורות תשובות אחדות של הרשב"א. בצדה של אחת התשובות כתב ר' מנחם די לונזאנו הערה שנחתכה מעט על ידי כורך הספר, ונותר ממנה: 'ונמצאת אצלי... גם בס"א [= בספר אחר] סי' יא'. בצדה של תשובה אחרת של הרשב"א כתב ר' מנחם: 'נמצא אצלי גם בס"א סי' יד'.⁵⁸ קובץ זה של תשובות הרשב"א לא הגיע לידינו.

ת. ר' יוסף בן משה די טראני (מהרי"ט)

מהרי"ט (ארץ ישראל וטורקיה, 1568-1639) כותב באחת מתשובותיו 'ושוב מצאתי בתשובה להרשב"א מב"י סימ' שנ"ז',⁵⁹ אך כפי הנראה טעות סופר נפלה בדפוס, וצריך להיות: 'בתשובה להרשב"א מכ"י'. התשובה שציטט מהרי"ט מצויה בקובץ תשובות הרשב"א, דפוס רומא (שנדפס שוב בשו"ת הרשב"א, ח"ז), סי' שנז – בדיוק באותו סימן כמו בכתב היד שעמד לפני מהרי"ט.
 קובץ התשובות שבדפוס רומא נדיר היה, ומעטים הם החכמים שזכו להחזיק טופס שלו. בגלל נדירותו הועתק קובץ זה פעמים רבות, ובידינו כמה וכמה העתקות שלו בכתב יד.⁶⁰ מסתבר שגם מהרי"ט לא זכה להחזיק בקובץ הנדפס ולכן ציטט מכתב היד, כנראה בלי לדעת שכתב היד אינו אלא העתק מהדפוס.
 במקום אחר ציטט מהרי"ט תשובה נוספת של הרשב"א מתוך קובץ תשובות הרשב"א, סי' צ"ה. ציטוט זה חשוב הרבה מקודמו, שכן הקובץ שעמד לפני מהרי"ט לא הגיע לידינו, ולא עוד אלא שתשובת הרשב"א שציטט מהרי"ט איננה בידינו בשום מקור אחר – לא בדפוס ולא בכתב יד. בשל כך אביא את דברי מהרי"ט במלואם:⁶¹

כתב הרשב"א ז"ל בתשובת כתיבת יד סימן צ"ה על ראובן שיצא לכפרים שאמר גוי בעל חובו שיביא את שטרותיו ויפרע לו, וכן עשה והלך לו אצל הגוי ולא

⁵⁷ פ' רוט, חכמי פרובנס המאוחרים – הלכה ופוסקי הלכה בדרום צרפת 1215-1348, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ב, עמ' 50-54.

⁵⁸ כ"י פריס, דף 32ב, סי' מח (= שו"ת הרשב"א, ו:א) ודף 46א, סי' סד (= שו"ת הרשב"א, ו:ג). בכתב היד פזורות כמה וכמה הגהות של ר' מנחם די לונזאנו, שרק מקצתן חתומות בשמו. ראה ש' עמנואל, 'תשובות רב האיי גאון: על תנאים ואמוראים ועל תנאים בישיבות הגאונים', תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 118; רוט, שם, עמ' 50-52; פנקובר (לעיל, הערה 54), עמ' 78-79.

⁵⁹ שו"ת מהרי"ט, ב, ונציה ת"ה, יורה דעה, סוף סי' לד (דף לט ע"ד). על מהרי"ט ראה רוזאניס (לעיל, הערה 16), ג, עמ' 96-100; ח' בנטוב, 'רשימות אוטוביוגרפיות והסטוריות של רבי יוסף מטרנאני', שלם, א (תשל"ד), עמ' 195-228.

⁶⁰ ראה לפי שעה: הבלין (לעיל, הערה 1), עמ' כו ועמ' יז-יח, הערה 26; ולהלן, ליד הערה 159.

⁶¹ שו"ת מהרי"ט, א, קושטא ת"ב, סי' נב, דף ס ע"ב. מהרי"ט ציטט את תשובתו שלו במקום אחר (שו"ת מהרי"ט, ב, אבן העזר, סי' לו, דף מג ע"ד) והזכיר שוב את תשובת הרשב"א בשו"ת מהרי"ט, א, סוף סי' ח, בלי לציין את מספרה.

חזר ולא נמצא עוד, ויצא הקול שאותו הגוי בעל חובו הרגו, וגם נתפס הגוי והוא בבית האסורים. ואחי ראובן באים להכנס בנחלה, כי אומרים שיש להם [ם] עדות גוי מל"ת מספר ענין הריגתו, ואמר שספרה לו גויה אחת שנהרג בביתה. והשיב הרב ז"ל שאין העדות ראוי לסמו' עליו אפי' להשיא את אשתו, שכל כיוצא בזה אין סומכין על האומר נהרג, שכלם אומרים כן בדימוי, שהם אומדין שכיון שנכנס שם ולא נמצא עוד לאחר מכאן בידוע שהגוי שהיה חייב לו הרגו. ודמי למלחמה ולמים שאין להם סוף דלא מהימן עד שיאמ' מת וקברתיו או שיאמר מת על מיטתו. והביא ראיה לדבריו ז"ל משמעתין דעד א' במלחמה דפ' האשה שלום⁶² (ומאן) [זימנין] דמחו ליה בגירא או ברמחא וסביר דמת וכו', השתא נמי מאחר שראוהו שנכנס ולא יצא אמר בדדמי וכו'.

ט. 'שאלות ותשובות על פי סדר חשן משפט' ו'שאלות ותשובות על פי סדר אבן העזר'

ר' שמואל ור' מאיר בנבנשת, ר' בנימן הלוי אשכנזי, ר' יוסף אבן לב, ר' יעקב סמוט, מהרש"ם, ר' חיים בנבנשתי, ר' אברהם מוטאל, ר' שבת בן יונה, ר' דוד אישטרושה, מהר"ט אלגזי ור' אברהם די בוטון

כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 572 (Add. 22089), מכיל קובץ גדול של תשובות שכותרתו 'שאלות ותשובות מהרשב"א ורבנים אחרים זצ"ל על פי סדר חשן משפט' (דף 15א). קובץ התשובות, שהכיל במקורו יותר מאלף תשובות, מחולק לאחת עשרה חטיבות, ורובן השתמרו בשלמותן, אך שתיים מהן פגומות. וזה סדר החטיבות: דיני ב"ד ואפטרופא (נט סימנים), דיני עדות (עב סימנים), דיני שכירות (לט סימנים), דיני שותפות (לז סימנים), דיני פקדון (יט סימנים), דיני הרשאה (יג סימנים), דיני גרמא בנזיקין (יח סימנים), דיני הלואה וערב (קצו סימנים), דיני מתנות וצוואות (קלז סימנים; הסיום חסר), דיני שטרות (רד סימנים) ודיני קרקעות (קלט סימנים; הסיום חסר). בכל חטיבה מובאות בעיקר תשובות של הרשב"א, אך מלבדן מובאות גם תשובות של הרי"ף, של חכמי פרובנס במאה השתים עשרה והשלוש עשרה, של ר' שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ) ושל חכמים נוספים.⁶³

⁶² יבמות קיד ע"ב.

⁶³ על כתב היד ועל קובץ התשובות ראה: A. Neubauer, 'Documents inédits: XVIII: Nouvelles collections de consultations casuistiques', *REJ*, 12 (1886), pp. 80-91; מרגליות (לעיל, הערה 26), עמ' 163-164; א"א אורבך, 'מתשובותיהם של חכמי פרובנס', ש"י זוין וז' ורהפטיג (עורכים), מזכרת: קובץ תורני לזכר הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, ירושלים תשכ"ב, עמ' 392-419 (= הנ"ל, מחקרים במדעי היהדות, בעריכת מ"ד הר וי' פרנקל, ירושלים תשנ"ח, א, עמ' 308-335); תשובות חכמי פרובינציא, מהדורת א' סופר, ירושלים תשכ"ז; רוט (לעיל, הערה 57), עמ' 46-50.

כ"י אוקספורד, בודלי 2550 (Opp. Add. fol. 70) הוא 'אחיו' של כ"י לונדון, ואת שניהם כתב סופר אחד.⁶⁴ אלא שאם כ"י לונדון מכיל 'שאלות ותשובות מהרשב"א ורבנים אחרים זצ"ל על פי סדר חשן משפט', הרי כ"י אוקספורד מכיל 'שאלות ותשובות מהרשב"א ורבנים אחרים זצ"ל על פי סדר אבן העזר'. קובץ התשובות שבכ"י אוקספורד מכיל יותר מ-500 תשובות, והוא מחולק לשלוש חטיבות: דיני קידושין (ק סימנים), דיני כתובה (רנ סימנים) ודיני גיטין (קנז סימנים).⁶⁵ רגליים לדבר שכ"י אוקספורד הכיל חטיבה נוספת – דיני ייבום וחליצה – שנתלשה מכתב היד ואבדה. אברהם סופר כבר העיר על כתב יד של עשרה דפים שהיה בזמנו בידי של שמואל פוזננסקי, והכיל תשובות של חכמי פרובנס בהלכות ייבום וחליצה, סי' קד-קיא, והוא כנראה חלק מהחטיבה האבודה בכ"י אוקספורד.⁶⁶ את דבר קיומה של החטיבה האבודה ניתן ללמוד אף מקובץ אחר של תשובות הרשב"א, כ"י אוקספורד, בודלי 815 (Opp. 331).⁶⁷ סימנים א-צא בכ"י אוקספורד 815 הועתקו מכ"י אוקספורד 2550 בעודו שלם, והיו בו גם דיני ייבום. הסופר לא העתיק את כל

⁶⁴ ב' ריצ'לר, 'כתובי-יד עבריים שנתפצלו', אסופות, א (תשמ"ז), עמ' קמא-קמב, מס' 91. ספריית בודלי קנתה את כתב היד בשנת 1885 מאת לאו אולשקי (Leo S. Olschski), מוכר ספרים יהודי באיטליה, שנעשה לאחר מכן מו"ל חשוב. ראה F. Madan, *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford*, V, Oxford 1905, p. 29615, no. 655. מסתבר שכ"י אוקספורד הוא שנוצר בהסכמת רבני ירושלים לספר חידושי הר"ן על מסכת שבת, ורשה תרכ"ב, ושם הם רושמים בין כתבי היד שרכש אברהם יעב"ץ: 'מרבנו הגדול הרשב"א [...] וכרך תשובות מסודרים בסדר נאה [...] וספר תולדות אדם על אבן העזר' (כלומר תשובות על אבן העזר, כמתכונת שו"ת הרשב"א ח"ב, המכונה 'תולדות אדם', שמכיל תשובות בענייני חושן משפט); ושוב בהסכמתו של רי"ש נתנזון לספר ברכה משולשת, ורשה תרכ"ג, ברשימת כתבי יד שהובאו מירושלים לוורשה: 'שו"ת הרשב"א ז"ל ושאר גאונים על אהע"ז' (על רשימה זו ראה ש"ז הבלין, 'על כתב-יד אחד שנחלק', עלי ספר, א [תשל"ה], עמ' 84).
⁶⁵ כ"י פריס, כי"ח H 135 A, מקביל לכ"י אוקספורד 2550, אלא שהוא מכיל רק את תשובות חכמי פרובנס. מסתבר שכ"י אוקספורד הועתק מטופס מקביל לכ"י פריס, אף כי לא מכ"י פריס עצמו. ראה רוט (לעיל, הערה 57), עמ' 46-48. בדבריי כאן אתמקד רק בחכמים שהכירו את קובץ התשובות כפי שהוא בכ"י אוקספורד, כלומר עם תשובות הרשב"א, ולא אדון בחכמים שציטטו רק את התשובות הפרובנסאליות שבקובץ זה, משום שייתכן שהם השתמשו בקובץ הפרובנסאלי שבכ"י פריס. עם החכמים הללו ניתן למנות את ר' בצלאל אשכנזי (ראה רוט, שם, עמ' 47, הערה 115) ואת ר' יצחק מיוני בתשובתו שנדפסה בשו"ת ר' שלמה בן אברהם הכהן (מהרש"ך), שאלוניקי-ונציה שמ"ו-ת"ץ, ד, סי' סז, דף קיד ע"ב ודף קטו ע"ב (תודתי לפרופ' יעקב שפיגל שהפנה אותי למקור זה. על ר' יצחק מיוני ראה רוזאניס [לעיל, הערה 16], ג, עמ' 198-199). שניהם ציטטו אף תשובות שחסרות היום בכ"י אוקספורד ובכ"י פריס.

⁶⁶ S. Poznanski, 'Sur un fragment d'une collection de consultations rabbiniques du XIVe siècle', *REJ*, 40 (1900), pp. 91-94; סופר (לעיל, הערה 63), הקדמה, עמ' VI. דפים אלו הגיעו מירושלים לוורשה (ראה פוזננסקי, עמ' 91), ועשו אפוא דרך זה לזו שעשה כ"י אוקספורד 2550.

⁶⁷ תשובות הרשב"א באות בדפים 2-5, 8-38 של כתב היד (דפים 6-7 לקוחים מטופס אחר ואינם שייכים לקובץ תשובות הרשב"א). כתב היד כרוך שלא כסדר, וסדר הדפים הנכון הוא: 2-5, 19-16, 8-15, 30-33, 20-29.

התשובות אלא ליקט תחילה תשובות מסוף דיני קידושין (כת"י אוקספורד 815, סי' א-ג), לאחר מכן מתחילת דיני כתובה (סי' ד-יא), לאחר מכן מדיני ייבום (סי' יב-עד) ואז ליקט שוב תשובות מדיני כתובה (סי' עה-צא).⁶⁸

1. אזכורם הראשון של שני הקבצים מצוי כנראה בדבריו של ר' תם יחיא, במחצית הראשונה של המאה השש עשרה, שביקש מאחד משואליו שיסייע בידו 'להעתיק לי משאלות הרשב"א השייכו' לסדר נשים ונזיקין, ר"ל המיוחדות לאבן העזר ולחושן המשפט. והנה כתבתי שם לעיר פליונה לסופר אשכנזי מהיר בכתיבתו יחיש לכתבם בשלמות, בטחתי לא תשיבני ריקם'.⁶⁹

2. טופס דומה מאוד לכ"י לונדון ולכ"י אוקספורד, גם אם כנראה לא זהה להם לחלוטין, מצוי היה באוסף הספרים הגדול של ר' שמואל ור' מאיר בנבנשת בשאלוניקי.⁷⁰ שני החכמים הללו החזיקו אוסף גדול של כתבי יד ב'מדרש' שלהם, וכל חכמי שאלוניקי הרבו להשתמש בו. אוסף זה עלה באש בשנת 1545, ואָבְדו גרם זעזוע גדול אצל בני הדור.⁷¹ כמה חכמים בשאלוניקי ציטטו מתוך הטופס הזה, וראשון שבהם הוא כנראה ר' בנימין בן מאיר הלוי אשכנזי. הוא ציטט מהקובץ תשובה של ר' חסדאי קרשקש, שאיננה ידועה לי ממקום אחר:⁷²

והרי לך תשו' הר' חסדאי קרישקש, הלא היא כתובה בקובץ מתשוב' הרשב"א אשר במדרש דון שמואל בן וינשטא, וז"ל: ולפי שהשורש אצל[נ]ו יד בעל השטר על התחתונה, אין ספק שבכל מקום שיש להקל ולהחמיר דנין להקל על הנתבע, וכ"ש אם פשט הלשון מוכיח כדבריו, לפי הדבר פשוט וברור שאי' לי' עד, ואפי' לא הפשט כן, כל שהוא סובל אותו המשמעות, הנתבע יכול לפרש,

⁶⁸ על תשובות בכ"י אוקספורד שמוצאן כנראה בחטיבה האבודה שבכ"י אוקספורד 2550 ראה גם להלן, הערות 80, 126.

⁶⁹ אהלי תם, בתוך: תמת ישרים (לעיל, הערה 40), סי' עב, דף לו ע"ג. העיר פליונה (Pleven) שוכנת בבולגריה, כ-160 קילומטרים מצפון-מזרח לסופיה. על היישוב היהודי שם ראה רוזאניס (לעיל, הערה 16), א, עמ' 252-253; ל' בורנשטיין, 'האשכנזים באימפריה העות'מאנית במאות הט"ז והי"ז', ממזרח וממערב, א (תשל"ד), עמ' 86-87. על ר' תם יחיא ראה לעיל, סעיף ה.

⁷⁰ הטופס שבשאלוניקי הכיל כמובן גם תשובות שאבדו מכ"י לונדון ומכ"י אוקספורד. ראה למשל להלן, ליד הערות 72, 80-79, 88. לשינוי בין הטפסים ראה להלן, סוף הערה 73. אציין עוד כי אפילו אחד מהחכמים שציטט מהטופס שבשאלוניקי לא הזכיר שהוא היה מחולק לחטיבות, ורק אחד ציין את סימן התשובה בכתב היד (ראה להלן, ליד הערה 80).

⁷¹ י' הקר, 'הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש-עשרה והשבע-עשרה', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 577-578; הנ"ל, 'ה"מדרש" הספרדי – ספרייה ציבורית יהודית', י' הקר, ב"ז קדר וי' קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים תש"ע, עמ' 271-275. על כתבי יד אחרים של תשובות הרשב"א שנשמרו בשאלוניקי ראה להלן, ליד הערה 233.

⁷² שו"ת מתנות באדם, מהדורת י' בוקסנבוים, תל-אביב תשמ"ג, סי' עא, עמ' 146. על ר' בנימין ראה בורנשטיין (לעיל, הערה 69), עמ' 89; הנ"ל, מפתח לשאלות ותשובות ר' שמואל די מדינה, רמת גן תשנ"ט (מפתחות: סדרת עזרי-מחקר מייסודו של פרופ' ח"ז הירשברג ז"ל, ו), מבוא, עמ' כד-כה.

וכ"ש בנדרי' ובשבועות, שהשרש אצלינו סתם נדרי חרמים להחמיר ופרוש' להקל, עכ"ל.

בסמוך כתב ר' בנימן: 'מצאתי בתשו' אחת וחתום עליה בעל העטור וז"ל, אך הדברים שציטט הם מתוך תשובה של ר' אבא מרי ב"ר משה ואינם קשורים כלל לר' יצחק בן אבא מארי מחבר ספר העיטור. אלא שאף כאן השתמש ר' בנימן בקובץ התשובות הנזכר, שבו באה תשובתו של ר' אבא מרי לאחר הציטוט של דברים אחרים מתוך ספר העיטור, ור' בנימן טעה בייחוס הדברים.⁷³

3. חכם נוסף שהשתמש בטופס שבשאלוניקי הוא ר' יוסף אבן לב, שפעל בעיר זו ובקושטא ונפטר בשנת 1580.⁷⁴ ואלו הציטוטים שהביא:

א. 'בחפשי אמתחות התשובו' במדרשו של החכם ונעלה דון מאיר באן בנשת מצאתי ברבני פרובינצה שהיו בזמנו של הרשב"א ואחד מהם היה הרב רבי יצחק קמחי [...] ועוד כמה רבנים עמו כלם השיבו על מעשה שהיה בימיהם במי שאמר הרי אני נותן לך זה לקדושין, וכתבו דלא הוו קדושין כלל [...] יעיין המעיין באותו הקובץ, כי רבו כמו רבו התשובות על אותו ענין' (בהמשך דבריו ציטט ר' יוסף אבן לב קטעים ארוכים מתשובות אלו). תשובות אלו מצויות בכ"י אוקספורד 2550 ונדפסו בתשובות חכמי פרובינציה.⁷⁵

ב. 'ובחפשי אמתחות הספרים במדרשו של החכם הנעלה ה"ר מאיר ז"ל מצאתי בספר התשובות במעשה שהיה בימיה' בטולושה על אחד שהוציא [קול] שקדש את בתו בעודה קטנה [...] והגיעו הדברי' לכל רבני צרפת ופרובנצה ונחלקו [...] וזכ[ו]רני שכתוב באותם התשובות שהגיעו הדברי' עד הרשב"א בברצלונה

⁷³ שו"ת מתנות באדם, שם, עמ' 157-158. הפסקה שהביא ר' בנימן לקוחה מתשובת ר' אבא מרי שבכ"י לונדון, דיני עדות, סי' נה-נו, דף 73א-ג (תשובות חכמי פרובינציה, חושן משפט, סי' יד, עמ' 356-357). דברי העיטור: שם, אמצע סי' נד, דף 72ג (תשובות חכמי פרובינציה, שם, עמ' 354). על עניין זה עמד מ' גלצר, עטור סופרים (ספר העיטור) לרב יצחק בן רב אבא מארי: פרקי מבוא, ירושלים תשמ"ד, א, עמ' 39, הערה 13, והוא משער שבכתב היד שראה ר' בנימן חסרה הייתה חתימתו של ר' אבא מרי בסוף התשובה. אך אפשר גם שר' בנימן החליף בטעות בין ר' יצחק בן אבא מארי, מחבר ספר העיטור, ובין ר' אבא מרי בן משה.

⁷⁴ ראה עליו רוזאניס (לעיל, הערה 16), ב, עמ' 59-64, 89-91. את שני הציטוטים הראשונים שאביא כבר ציין סופר (לעיל, הערה 63), הקדמה, עמ' IX-VIII.

⁷⁵ שאלות ותשובות ר' יוסף ב"ר דוד ו' לב, א, [שאלוניקי שי"ז?], סי' יח, דף כג ע"א, דף כד ע"א-ע"ב ודף כה ע"ג; תשובות חכמי פרובינציה, אבן העזר, סי' ב-י וסי' כז-ל (הקטעים שציטט ר' יוסף אבן לב: סי' כט, עמ' 117, ראה הערה 61; סי' ט, עמ' 52, ראה הערה 50; סי' ז, עמ' 40, ראה הערה 57; סי' ב, עמ' 14, ראה הערה 153). ר' יוסף אבן לב כותב שם כי 'הרב ר' יצחק קמחי רב מובהק היה והיה מכבדו ומנשאו הרשב"א בכמה תשובות שהשיב לו', ועל כן סבר סופר (תשובות חכמי פרובינציה, הקדמה, עמ' IX) כי ר' יוסף אבן לב השתמש בקובץ אחר של תשובות, שהרי בכ"י אוקספורד יש רק תשובה אחת שכתב הרשב"א לר' יצחק קמחי. אך מסתברים יותר דבריו של סופר במקום אחר (שם, עמ' 46, הערה 121), שר' יוסף אבן לב התכוון בדבריו לתשובות של הרשב"א שנדפסו במקומות אחרים, עיין שם.

וגם הוא הסכים עמהם להתירה'. גם תשובות אלו מצויות בכ"י אוקספורד ונדפסו בתשובות חכמי פרובינציא.⁷⁶

ג. 'מצאתי תשובה אחת בקובץ אחד שרוב אותם התשובות היו מהרשב"א ז"ל'. תיאור זה תואם את כ"י לונדון, ותשובה זו אכן מצויה בו.⁷⁷

ד. 'יש בידי קובץ מתשובות הרשב"א ז"ל ובאותו הקובץ כתוב תשובה אחת וזה לשונו'. גם תשובה זו מצויה בכ"י לונדון.⁷⁸

4. חכם נוסף בשאלוניקי שציטט את קובץ התשובות הוא ר' יעקב סמוט. בשאלה ששלח ר' יעקב לר' יוסף קארו הוא כתב 'ומצאתי תשובת שאלה מהרשב"א ז"ל במדרש דון שמואל ז"ל', והביא תשובה שהייתה בחטיבה שאבדה מכ"י אוקספורד.⁷⁹ בסמוך הוא ציטט תשובה נוספת בציון הסימן המדויק: 'שוב מצאתי במדרש דון שמואל תשובת הרשב"א סימן כ"ה'. תשובה זו מצויה בכ"י אוקספורד 815, שכזכור שמר על מקצת התשובות שאבדו בכ"י אוקספורד 2550.⁸⁰

5. ר' שמואל די מדינה (מהרשד"ם), מחכמיה הבולטים של שאלוניקי (נפטר בשנת 1589),⁸¹ נעזר גם הוא בקובץ התשובות שהיה בעירו, ועשה כן יותר מכל חבריו. לעתים כתב מהרשד"ם שראה את הקובץ בבית מדרשו ר' שמואל בנבנשת, ולעתים בבית מדרשו של ר' יהודה בנבנשת (שני האישים הללו נזכרים אצלו לעתים בברכת החיים ולעתים בברכת המתים).⁸² ואלו האזכורים של הקובץ בתשובותיו של מהרשד"ם:

⁷⁶ שאלות ותשובות, א, סוף סי' [קוב], דף קלג ע"ג-ע"ד (הדברים נכפלו גם שם, סי' מא [במהדורות אחרות: סי' מג], דף עג ע"ג: 'מצאתי בתשובת רבני פרובינציה'); תשובות חכמי פרובינציא, אבן העזר, סי' יב-כד, עמ' 85-95.

⁷⁷ שאלות ותשובות, א, סי' קה [בדפוסים אחרים: סי' קן], דף קכו ע"ד; כת"י לונדון, דיני שטרות, סי' קמד, דף 347ד; שו"ת הרשב"א, ב:רע.

⁷⁸ שאלות ותשובות, ב, קושטא שכ"א-שכ"ה, סי' כא (דף לג ע"א); כת"י לונדון, דיני שכירות, סי' א, דף 77א; שו"ת הרשב"א, ב:רצד.

⁷⁹ שאלות ותשובות ר' יוסף קארו (לעיל, הערה 24), דיני יבום וחליצה, סי' ו, דף קמה ע"ד. התשובה מצויה בשו"ת הרשב"א, א:אלף וקצד. על ר' יעקב סמוט ראה: בורנשטיין, מפתח (לעיל, הערה 72), עמ' כז-לא; רבקה כהן, קושטא-שלוניקי-פטרס, תל אביב תשמ"ד, עמ' 25-26, 137-143, 160.

⁸⁰ שאלות ותשובות ר' יוסף קארו שם, דף קמו ע"ב; כת"י אוקספורד 815, דף 18ב, סי' מז; שו"ת הרשב"א, ד:שג.

⁸¹ ראה עליו בורנשטיין, מפתח (לעיל, הערה 72), עמ' ז-ע.

⁸² תשובותיו של מהרשד"ם נדפסו בשתי מהדורות שונות לחלוטין, האחת בחייו והשנייה לאחר פטירתו. ראה י"ש שפיגל, 'על שתי המהדורות של תשובות ר' שמואל די מדינה', ד' בויארין ואחרים (עורכים), עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 501-533. סדר התשובות בשתי המהדורות איננו משקף את סדר כתיבתן; ראה, שם, עמ' 509-510, 523-524.

א. 'זכורני ראיתי תשובות מכונות להרשב"א ז"ל בבית מדרשו של החכם הר' מאיר בן באן בנשת ז"ל אבל חבל דאבדין'.⁸³ מהרשד"ם, שרמז כאן לאבדנו של כתב היד בשרפה, לא ציטט במקרה זה את תשובת הרשב"א.

ב. 'העתקתי הפס' שעשיתי למורי הרב הגדול כמה"ר יוסף טאייטאצק זצ"ל שהיה אז בעת ההיא בקושטנדינ', ולהיות כי בזמן ההוא עדין לא (נתפסו) [נדפסו] תשובות הרשב"א ז"ל ואני מצאתי אותם בכתיבת יד במדרש כמה"ר אדון שמואל בנבנשת זצ"ל, כשראה אותם מורי בפסקי כתב אלי שאחזור ואעתיק אותם מן הספר ואחתום עדים עליהם ואשלחם אליו'.⁸⁴ המעשה המדובר אירע בסוף שנות השלושים של המאה השש עשרה, ואז ראה מהרשד"ם את כתב היד.⁸⁵

ג. 'עוד מצאתי תשובה א' [...] והוא בקובץ תשובת הרשב"א של כמה"ר מאיר באנבנשת נר"ו בחש"מ [= בחשן משפט?] והיא ארוכה ואני קצרתי כי לא הבאתי ממנה כי אם תמצית הדין וז"ל. ראובן תובע לשמעון מנה'. תשובה זו איננה של הרשב"א כי אם פרי עטו של הראב"ד. אלא שהיא מצויה בכ"י לונדון עם תשובות הרשב"א.⁸⁶

ד. 'וקרקע שהניח המוריש ליתומים אין הקטן יכול למכרו אלא כשיהיה מבן עשרים. וכן כתב הרשב"א ז"ל בתשובה שכן הדין כרב אלפס ז"ל דסבר הכי, ופסק הוא ז"ל כן הלכה למעשה אפילו בקטן שנכנס בשנת עשרי' כל עוד שלא השלים העשרים, כן מצאתי תשובה בקובץ מ"מ⁸⁷ מהחכם כה"ר שמואל באנבנשת נר"ו'.⁸⁸ תשובה זו של הרשב"א לא נשתמרה בכ"י לונדון, והיא איננה ידועה לי מכל מקור אחר.

ה. 'הרשב"א ז"ל בתשובותיו הסכים בזה שכתב וז"ל [...] תשובה זו ראיתי בקובץ תשובות מהרשב"א ז"ל בבית מדרשו של הנעלה ר' מאיר בנבנשת ז"ל'.⁸⁹

⁸³ פסקי הגאון מוהר"ר שמואל די מדינה נר"ו, שאלוניקי שמ"ו-שמ"ז, א, סי' י; שאלות ותשובות ר' שמואל די מדינה, שאלוניקי שנ"ד-שנ"ח, א, יורה דעה, סי' עו.

⁸⁴ שאלות ותשובות ר' שמואל די מדינה, ב: אבן העזר, סי' רכ (דף קפט ע"ד). מהרשד"ם רומז כאן לתשובה אחרת שלו (שם, סי' א), וממנה עולה שהכוונה כאן לתשובות הרשב"א שבכת"י אוקספורד, דיני קידושין, סי' יט-כ, דפים 13א-14ב; שו"ת הרשב"א, א:אלף-רט-אלף רי.

⁸⁵ דיונו של מהרשד"ם הוא על מעשה שאירע בשנת 1579, והוא כותב שהדיון האחר שר' יוסף טאייטאצק היה מעורב בו היה 'קרוב למ' שנה'. נתון זה עולה גם מדבריו של מהרשד"ם כאן, שתשובות הרשב"א [חלק א, בולוניה רצ"ט] טרם נדפסו באותה עת. לדיונו של ר' יוסף טאייטאצק בעניין זה ראה פסקי הגאון מהרי"ט: תשובות שאלות לרבי יוסף טאייטאצק, מהדורת מ' בניהו, ירושלים תשמ"ז, עמ' קנו-קסט, סי' ל; ושם בעמ' קסט הוא מזכיר בקצרה את שתי התשובות של הרשב"א.

⁸⁶ פסקי הגאון (לעיל, הערה 83), א, סי' טו (דף טו ע"ב-ע"ג); שאלות ותשובות ר' שמואל די מדינה, א, יורה דעה, סי' פ; כ"י לונדון, דיני שטרות, סי' קיח, דף 337א-ב (נדפס אצל אורבך [לעיל, הערה 63], עמ' 402-403). התשובה מצויה גם בקובץ של תשובות הראב"ד שבכתב יד אחר, ראה ראב"ד: תשובות ופסקים, מהדורת י' קאפה, ירושלים תשכ"ד, סי' כ, עמ' סה-סו.

⁸⁷ כנראה אף כאן הכוונה: חשן משפט. אך אותיותיה של מילה זו שבורות ואינני בטוח בקריאתי.

⁸⁸ פסקי הגאון, ב, סוף סי' שיא; שאלות ותשובות ר' שמואל די מדינה, ג: חושן משפט, סוף סי' רפג.

⁸⁹ פסקי הגאון, ב, סי' ח; שאלות ותשובות ר' שמואל די מדינה, ג: חושן משפט, סי' שלב. התשובה מצויה בכ"י לונדון, דיני גרמא בנזיקין, סי' ו, דף 132ג; שו"ת הרשב"א, ג:קז.

ו. 'ואחר זה מצאתי בדמות ראייה בקובץ שאלות הרשב"א ז"ל בבית מדרשו של החכם כמה"ר שמואל בנבנשת נר"ו שכתב הרשב"א וזה לשונו'.⁹⁰
 ז. 'ראיתי לכתוב מה שמצאתי בתשובה א' להרשב"א בקובץ שאלות ח"מ להרשב"א אשר בבית הנשא ונעלה כמה"ר מאיר בן באן בנשת ז"ל וז"ל'. על אף דברי מהרשד"ם כי התשובה מצויה בקובץ חשן משפט, היא מצויה בקובץ אבן העזר שבכ"י אוקספורד.⁹¹

עד כאן העדויות על הקובץ שבשאלוניקי, ואפנה עתה לחכמים שהחזיקו את כ"י לונדון לבדו או את כ"י אוקספורד לבדו.

6. קובץ התשובות שבכ"י לונדון מונח היה דרך קבע על שולחנו של ר' חיים בנבנשתי (1603-1673), שפעל בכמה ערים בטורקיה, ובעיקר בקושטא ובאיזמיר.⁹² ר' חיים בנבנשתי היה מחבר פורה ונודע בעיקר בזכות שניים מספריו שנכתבו על ספרי הטור והבית יוסף: כנסת הגדולה ושיירי כנסת הגדולה.⁹³ בספרים אלו וגם באחרים הוא ציטט כמעט מאתיים פעם (!) מכתב יד לונדון הן מתשובות הרשב"א והן מתשובותיהם של חכמים אחרים שהובאו שם.⁹⁴ ציטוטיו של ר' חיים בנבנשתי קצרים, והוא לא טרח להעתיק את התשובות במלואן. אך הוא ציין בדרך כלל את מקומה המדויק של כל

⁹⁰ פסקי הגאון, ב, סי' עו (דף עא ע"ג-ע"ד); שאלות ותשובות ר' שמואל די מדינה, ג: חושן משפט, סי' שכג. התשובה מצויה בכ"י לונדון, דיני מתנות וצוואות, סי' ק, דף 263ג-ד; שו"ת הרשב"א, מ:יח.

⁹¹ פסקי הגאון, א, סי' קסז; שאלות ותשובות ר' שמואל די מדינה, ג: חושן משפט, סוף סי' שפ. התשובה מצויה בכ"י אוקספורד, דיני כתובה, סוף סי' יז, דף 80ד; שו"ת הרשב"א, ו:רנד.

⁹² ראה עליו י' ברנאי, המראָה של אירופה: פרקים בתולדות הקהילה היהודית באיזמיר במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה, 'ירושלים תשע"ה', עמ' 147-153, 197-245. ר' חיים בנבנשתי החזיק בכתב יד נוסף של תשובות הרשב"א. ראה על כך להלן, סעיף י.

⁹³ ספרים אלו נדפסו שלא על פי הסדר, וארשום כאן את פרטיהם של הכרכים הנוגעים לענייננו: (א) חלקו הראשון של כנסת הגדולה לחושן משפט נדפס באיזמיר בשנת ת"ך, והוא מכיל את הפירוש לסימנים א-קנו (במהדורת מכון הכתב, 'ירושלים תשנ"ג-תשס"ה: חושן משפט, כרכים א-ג); (ב) חלקו השני של כנסת הגדולה לחושן משפט נדפס באיזמיר בשנת תצ"ד, והוא מכיל את מהדורה בתרא לסי' א-קנו (דפים א ע"א-לו ע"ב; במהדורת מכון הכתב: חושן משפט, כרך ד, עמ' 1-259) וכן את סי' קנז-תכו (דפים לו ע"ג-רפז ע"ד, רצג ע"א-שצד ע"ד; במהדורת מכון הכתב: כרך ד, עמ' 260-503 וכרכים ה-ט); (ג) כנסת הגדולה, יורה דעה, קושטא תע"א; (ד) כנסת הגדולה, אבן העזר, איזמיר תצ"א; (ה) שיירי כנסת הגדולה, אורח חיים, איזמיר תל"א; (ו) שיירי כנסת הגדולה, יורה דעה, קושטא תע"ז.

⁹⁴ על עניין זה עמד לראשונה אורבך (לעיל, הערה 63), עמ' 393-395, אך הוא סבר בטעות שר' חיים בנבנשתי השתמש בקובץ התשובות רק בספרו כנסת הגדולה לחושן משפט. פלדמן (לעיל הערה 32), עמ' 17 ועמ' שצט הערה 44 הראה שדברים אלו אינם מדויקים. ואכן, גם אם רוב הציטוטים מצויים בכנסת הגדולה לחושן משפט, הרי גם בספריו האחרים ציטט ר' חיים בנבנשתי מפעם לפעם את קובץ התשובות. ראה למשל כנסת הגדולה, אבן העזר, סי' פו, הגהות בית יוסף, ס"ק ג ('ותשובת הרשב"א הובאה בתשו' הרשב"א ז"ל מכ"י הלכות מתנות סי' קכ"ב'); שיירי כנסת הגדולה, אורח חיים, לשונות הרמב"ם, הלכות סנהדרין פרק ב ס"ק א (דף קמח ע"ד); שיירי כנסת הגדולה, יורה דעה, סי' קמז, הגהות בית יוסף, ס"ק ד; בעי חיי, שאלוניקי תקמ"ח-תקנ"א, חושן משפט, א, סי' כז (דף יט ע"ב).

תשובה בקובץ, כגון 'תשובות הרשב"א ז"ל מכ"י הלכות קרקעות סימן ר"ב',⁹⁵ וכך ניתן להכיר כי הקובץ שעמד לפניו הוא הקובץ שבכ"י לונדון.

ר' חיים בנבנשתי החזיק את כתב היד בעודו שלם, והוא ציטט גם תשובות רבות שחסרות בו היום. ציטוטיו הקצרים מתוך תשובות הרשב"א שאבדו מכתב היד אינם חשובים כל כך, משום שיש בידינו קבצים רבים אחרים של תשובות הרשב"א בדפוס ובכתבי יד, ובדרך כלל השתמרו בהם התשובות שראה ר' חיים בנבנשתי. כיוצא בזה תשובות הרי"ף ותשובות רשב"ץ שהביא ר' חיים בנבנשתי מתוך החלקים האבודים של כתב היד, ואף כאן ציטוטיו של ר' חיים בנבנשתי אינם חשובים כל כך.⁹⁶ לעומת זאת חשובים הם הציטוטים הקצרים של ר' חיים בנבנשתי מתוך תשובות חכמי פרוכנס (וחכמים נוספים) שהיו בחלקים שאבדו מכתב היד, משום שתשובות אלו לא השתמרו במקומות אחרים. ציטוטים אלו כוללים:

- תשובה של ר' יוסף בר יהודה, שהייתה בהלכות קרקעות, סי' קמג;⁹⁷ תשובה נוספת, כנראה אף היא של חכם זה, שם בסי' רמד.⁹⁸
- תשובות רבות של הראב"ד – אחת בהלכות מתנות (ללא ציון הסימן)⁹⁹ ותשובות נוספות בהלכות קרקעות: סי' קנב,¹⁰⁰ סי' קנג,¹⁰¹ סי' קנה,¹⁰² סי' קנז,¹⁰³ סי' קסא,¹⁰⁴ סי' קסד,¹⁰⁵ סי' קסה,¹⁰⁶ וסי' קסט.¹⁰⁷

⁹⁵ ראה להלן, ליד הערה 111. מניין הציטוטים שנבבתי בו הוא של ציטוטים מעין אלו, עם ציון מדויק של מראה המקום בקובץ התשובות. מלבד זה ציטט ר' חיים בנבנשתי עוד פעמים רבות את התשובות ללא ציון מראה מקום מדויק.

⁹⁶ על הציטוטים שהביא ר' חיים בנבנשתי מתשובות הרי"ף שבכתב היד ראה שאלות ותשובות רבנו יצחק אלפסי, מהדורת ז"ו לייטר, פיטסבורג תשי"ד, מבוא, עמ' 16.

⁹⁷ כנסת הגדולה, חושן משפט, סי' קעה, הגהות טור, ס"ק י; שם, ס"ק סז (ושם בטעות: סי' רמג); שם, ס"ק קיד; שם, הגהות בית יוסף, ס"ק קסט.

⁹⁸ כנסת הגדולה, חושן משפט, מהדורא בתרא, סי' קנד, הגהות טור, ס"ק ו (ר"י בר ר"י בתשו' כ"י, והובא בתשו' הרשב"א קרקעו' סי' רמ"ד). תשובות נוספות של ר' יוסף בן יהודה נדפסו בתשובות חכמי פרוכנס (לעיל, הערה 63), אבן העזר, סי' מ, עמ' 136-137; חושן משפט, סי' מד, עמ' 410.

⁹⁹ כנסת הגדולה, חושן משפט, מהדורא בתרא, סי' מו, הגהות טור, ס"ק ו (הראב"ד ז"ל בתשו' הובאה בתשו' הרשב"א מכ"י ה' מתנות'. שלא כהרגלו, ר' חיים בנבנשתי לא רשם כאן את הסימן).

¹⁰⁰ כנסת הגדולה, חושן משפט, מהדורא בתרא, סי' קח, הגהות טור, ס"ק ג; שם, סי' קנד, הגהות בית יוסף, ס"ק יד; חושן משפט, סי' קסב, הגהות טור, ס"ק טו ('בתשו' הרשב"א ז"ל מכ"י הלכות קרקעות סימן קנ"ב, ואחשוב שהיא תשובה להראב"ד ז"ל); שם, הגהות בית יוסף, ס"ק ט-י.

¹⁰¹ כנסת הגדולה, חושן משפט, מהדורא בתרא, סי' קנד, הגהות טור, ס"ק ג; שם, הגהות בית יוסף, ס"ק ה (ושם בטעות: סי' קכג) וס"ק ט.

¹⁰² כנסת הגדולה, חושן משפט, סי' תיז, הגהות טור, ס"ק יז.

¹⁰³ שם, סי' קסב, הגהות טור, ס"ק כה.

¹⁰⁴ כנסת הגדולה, חושן משפט, מהדורא בתרא, סי' קנד, הגהות בית יוסף, ס"ק ה, ס"ק ו, ס"ק ט וס"ק י; סי' קנה, הגהות טור, ס"ק ב וס"ק ה; חושן משפט, סי' קסב, הגהות טור, ס"ק כה; שם, הגהות בית יוסף, ס"ק ב.

¹⁰⁵ כנסת הגדולה, חושן משפט, סי' רלה, הגהות טור, ס"ק כד. וראה אורבך (לעיל, הערה 63), עמ' 394-395.

- תשובה של חכמי לונגל בהלכות קרקעות, סי' קסב.¹⁰⁸
 - תשובה לא ידועה של הרמב"ן בהלכות קרקעות, סי' רמג.¹⁰⁹
7. עוד קודם לר' חיים בנבנשתי, נזכר קובץ התשובות שבכ"י לונדון אצל ר' אברהם מוטאל, מחכמי שאלוניקי במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה (נפטר בשנת 1658). ר' אברהם מוטאל ציטט תשובה שמצא 'בקובץ תשובות הרשב"א ורובנים אחרים'.¹¹⁰ תשובה זו (שנדפסה בשו"ת הרשב"א, ה:קיג) איננה בכ"י לונדון, אך זאת רק בגלל שכזכור כתב היד פגום. ראיה לדבר ממה שכתב ר' חיים בנבנשתי, שהגיב לדבריו של ר' אברהם מוטאל והוסיף: 'ושב באו לידי תשובות הרשב"א ז"ל מכ"י וראיתי שם בהלכות קרקעות סימן ר"ב הובאה שם תשובת הרשב"א שהביא מהר"א מוטאל'.¹¹¹ למדנו אפוא שהתשובה המדוברת הייתה בחטיבה האחרונה שבכ"י לונדון, שהדפים האחרונים שלה אבדו.
8. כ"י לונדון מונח היה גם על שולחנו של ר' שבתי בן יונה, בן זמנו ועירו של ר' אברהם מוטאל. בפירושו לטור כתב ר' שבתי:¹¹² 'ומצאתי כתוב בתשו' כתיבת יד מכונו' להרשב"א ולרבני צרפת וז"ל [...] אח"כ מצאתי כן בפסקי ריקאנאטי בשם הרי"ף'. תשובה זו אכן אינה של הרשב"א כי אם של הרי"ף, ור' שבתי הביאה על שם הרשב"א משום שמצאה בכ"י לונדון, שמכיל בעיקר תשובות של הרשב"א אך גם תשובות רבות של הרי"ף.¹¹³ במקום אחר ציטט ר' שבתי תשובה אחרת שמצא 'בספ' תשובות מכתיבת יד המיוחסות להרשב"א ולרבני צרפת'. תשובה זו, שהיא אכן של הרשב"א, מצויה גם היא בכ"י לונדון.¹¹⁴

¹⁰⁶ כנסת הגדולה, שם, ס"ק מ.

¹⁰⁷ שם, סי' קצד, הגהות בית יוסף, ס"ק י.

¹⁰⁸ כנסת הגדולה, חושן משפט, מהדורא בתרא, סי' קנד, הגהות טור, ס"ק ה; שם, הגהות בית יוסף, ס"ק ו וס"ק ט. וראה גם שם ס"ק י.

¹⁰⁹ כנסת הגדולה, חושן משפט, סי' קנח, הגהות טור, ס"ק ב; שם, סי' קסד, הגהות טור, ס"ק כב וס"ק כג.

¹¹⁰ התשובה של ר' אברהם מוטאל מובאת אצל ר' חיים שבתי, תורת חיים, א, שאלוניקי תע"ג, סי' כג (דף כח ע"ד). על ר' אברהם מוטאל ראה רוזאניס (לעיל, הערה 16), ג, עמ' 174-175; י"ש עמנואל, גדולי שאלוניקי לדורותם, תל אביב תרצ"ו, עמ' שיז-שיט, מס' 478; מ' בניהו, 'ספר בית יוסף והמפנה שחולל בספרות ההלכה', אסופות, ג (תשמ"ט), עמ' קכב.

¹¹¹ כנסת הגדולה, חושן משפט, סי' רלה, הגהות טור, ס"ק מ.

¹¹² ר' שבתי בן יונה, שי למורא, שאלוניקי תי"ג, סי' א (בספירת הסימנים השנייה), על טור חושן משפט סי' כח, דף קב ע"ד. ראה עליו בניהו, ספר בית יוסף (לעיל, הערה 110), עמ' קכג-קכד.

¹¹³ כ"י לונדון, דיני הלואה וערב, סי' קפד, דף 208ב; שו"ת הרי"ף (לעיל, הערה 96), סי' רכד.

¹¹⁴ שי למורא, סי' ח (בספירת הסימנים השנייה), על טור חושן משפט סי' קכט ס"ק ח, דף קיט ע"ג ד"ה אבל. התשובה מצויה בכ"י לונדון, דיני הלואה וערב, אמצע סי' פא, דפים 168-169ג; שו"ת הרשב"א, ב:כב. החיד"א הבין בטעות שר' שבתי השתמש במקרה זה בספר הבתים. ראה להלן, הערה 180.

9. כ"י אוקספורד 2550 (או טופס מקביל לו) היה ברשותו של ר' דוד אישטרושה,¹¹⁵ שפעל כנראה בטורקיה בראשית המאה השבע עשרה (בנו, ר' דניאל אישטרושה, נפטר בשאלוניקי בשנת ת"ד, 1653).¹¹⁶ בתשובה שלו כתב ר' דוד:¹¹⁷ 'מצאתי בתשובות המיוחסות להרשב"א ז"ל כתיבת יד מסודרות על הטור אבן העזר ה' גיטין סימן צ"ט', ודברים אלו מצויים בדיני גיטין שבכ"י אוקספורד, סי' צט.¹¹⁸ בהמשך דבריו הזכיר ר' דוד שנית את קובץ התשובות: 'אמנם בתשובות הרשב"א כתיבת יד מצאתי ארבע תשובות שפסקו כר"ש [...]',¹¹⁹ ודבריו מכוונים כנראה לסי' צז-צט בדיני גיטין.¹²⁰

10. עוד חכם שהחזיק בכ"י אוקספורד הוא ר' יום טוב (מהרי"ט) אלגזי, שפעל בטורקיה ובירושלים (1727-1802).¹²¹ מהרי"ט אלגזי הזכיר באחת מתשובותיו שלוש פעמים את הקובץ:

א. 'שתשו' זאת שהזכיר הרב מצאתיה בתשובת הרשב"א כ"י שהוא קובץ גדול על א"ה [= אבן העזר], ובסי' ה' כתב וז"ל ולענין מה שאמרת בשם התוספות. דברים אלו מצויים בכ"י אוקספורד, דיני קידושין, סי' נ.¹²²

ב. 'ואולם ראיתי בתשו' הרשב"א כ"י הנז"ל [= הנזכר לעיל] בסי' פ"ג וז"ל בתשובת שאלה של קטן וקטנה שנשאו ונתייחדו זה עם זה [...] ועכ"פ [=ועל כל פנים] צ"ל דתשו' הזאת אינה מהרשב"א עצמו אלא מאיזה גאון אחר, כמו שרגיל להביא בתשו' אלו מהרמב"ן ומגאונים אחרים. תשובה זו, שהיא אכן של חכם פרובנסאלי ולא של הרשב"א, מצויה אף היא בדיני קידושין שבכ"י אוקספורד, סי' פג.¹²³

ג. 'ועוד יש תשובה אחרת בתשו' הרשב"א הנז' למעלה מזו, וגם היא נר' דאינה מהרשב"א, בסי' פ"ב וז"ל נהגו בארלי. תשובה זו, שהיא של החכם

¹¹⁵ העיר על כך ש' אברמסון, 'הלכות ישנות (מקור לדברי ראשונים בענין מינקת)', המעין, כג (תשמ"ג), גיליון ד, עמ' 35.

¹¹⁶ ראה עליו עמנואל, גדולי שאלוניקי (לעיל, הערה 110), עמ' שט-שיא, מס' 467; בניהו, ספר בית יוסף (לעיל, שם), עמ' קכד.

¹¹⁷ התשובה נדפסה בספרו של הבן, ר' דניאל אישטרושה, מגן גבורים, שאלוניקי תקי"ד, שו"ת בסוף הספר, סי' ט, דף יח ע"ד (בספירת הדפים השנייה).

¹¹⁸ כ"י אוקספורד, דפים 233-235א. התשובה נדפסה בתשובות חכמי פרובינציא (לעיל, הערה 63), אבן העזר, סי' נד, עמ' 181-184.

¹¹⁹ מגן גבורים, שם, דף יט ע"א.

¹²⁰ כ"י אוקספורד, דפים 231-235א. התשובות נדפסו בתשובות חכמי פרובינציא, אבן העזר, סי' נב-נד, עמ' 171-184.

¹²¹ ראה עליו א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 108-111, ושם במלואים, עמ' 50.

¹²² שו"ת שמחת יו"ט, שאלוניקי תקנ"ד, סי' י, דף לו ע"א, ד"ה והיותר; כ"י אוקספורד, דף 27ב-ג; שו"ת הרשב"א, ד:רז.

¹²³ שמחת יום טוב, שם, דף לו ע"א-ע"ב (קטע נוסף מתשובה זו הביא מהרי"ט אלגזי בהמשך דבריו, שם, דפים לו ע"ד-לח ע"א ד"ה ואולם); כ"י אוקספורד, דף 64א-ג. התשובה נדפסה בתשובות חכמי פרובינציא, אבן העזר, סי' לב, עמ' 125-126.

הפרובנסאלי ר' אבא מרי בן משה, מצויה בכ"י אוקספורד, דיני קידושין, סי' פב.¹²⁴

11. חכם שלישי שהחזיק כנראה את כ"י אוקספורד 2550 הוא ר' אברהם די בוטון, שהשתמש בכתב היד בשתיים מתשובותיו אך לא הצליח לעמוד במדויק על זהות המשיב. בתשובה אחת כתב: 'וכ"כ בתשובות כ"י לרבנן קמאי קונט' מלוקט בענייני קידושין, הלא הוא כמוס עמדי [...] עכ"ל אחד קדוש', ודברים אלו מכוונים לכ"י אוקספורד, דיני קידושין.¹²⁵ בתשובה אחרת כתב ר' אברהם די בוטון: 'ומ"ך [= ומצאתי כתוב] לחד מקדושים בס' כ"י מתשו' גאונים ותשו' הרשב"א, ולא נודע מאן הוא המחברו, ומדבריו נר' דרב גובריה ורב חיליה והרי הוא כמשיב לרב וגדול על כמה הלכת' גברתא ממס' יבמות'. דברים אלו מצויים היו בחלק שאבד בכ"י אוקספורד 2550, אך הם מצויים בכ"י אוקספורד 815, שכזכור מכיל חלק ממה שאבד בכ"י אוקספורד 2550.¹²⁶

י. ר' חיים בנבנשתי

בדבריי בסעיף הקודם הראיתי כי ר' חיים בנבנשתי החזיק לפניו את קובץ תשובות הרשב"א שבכ"י לונדון 572 וציטט ממנו מאות פעמים. הוא החזיק אף קובץ נוסף של תשובות הרשב"א, אלא שהוא לא היה משוכנע שקובץ זה הוא אכן של הרשב"א. פעמים רבות ציטט ר' חיים בנבנשתי מקובץ זה בלשון מסופקת, כגון 'מצאתי בתשובה כ"י וכמדומה לי שהוא מהרשב"א ז"ל'.¹²⁷

¹²⁴ שמחת יום טוב, שם, דף לו ע"ב; כ"י אוקספורד, דפים 63-64א. התשובה נדפסה בתשובות חכמי פרובינציא, אבן העזר, סי' לא, עמ' 123-124.

¹²⁵ מחזה אברהם, שאלוניקי תקנ"ה, סי' כב, ס"ק ז, דף עד ע"א; כ"י אוקספורד, דפים 20-21א, סי' לח; שו"ת הרשב"א, ד:רו. ר' אברהם די בוטון, שהיה נצר למשפחה שהעמידה תלמידי חכמים חשובים רבים, היה רב בקהילת מונסטיר (Monastir). על משפחתו ראה מ' בן-ששון ואחרים (עורכים), מחקרים במשפחת הרבנים די בוטון, ירושלים תשנ"ח; על הקהילה היהודית במונסטיר ראה ש' אלבוחר, מונסטיר (ביטולה) מקדוניה, ירושלים תשס"ה.

¹²⁶ מחזה אברהם, סי' כה, ס"ק ד, דפים פב ע"ד-פג ע"א (זמנה של התשובה רשומה בסופה: י"ט אייר תצ"ח); כ"י אוקספורד 815, דף 23א, סי' סז; שו"ת הרשב"א, ד:שכח. לזהותו של אותו 'רב וגדול' שהרשב"א השיב לו ראה ש' עמנואל, 'ממזרח שמש ועד מבוא: תשובות הרשב"א לחכמי עכו', תרביץ, פג (תשע"ה), עמ' 472-489.

¹²⁷ ראה להלן, הערה 134. במקרה אחד נקט כנראה ר' חיים בנבנשתי לשון זו על כ"י לונדון 572 (שנדון בדבריי בסעיף הקודם). ראה כנסת הגדולה, חושן משפט, סי' יג, הגהות בית יוסף, ס"ק טז: 'וכן מצאתי בתשובה כתיבת יד וכמדומה שהיא מהרשב"א ז"ל, ושוב מצאתי שכתב כן הרשב"א ז"ל בסימן אלף וקכ"ו'. ר' חיים בנבנשתי הזכיר תשובה זו גם במקום אחר, ושם לא היו לו פקפוקים עליה. ראה שם, סי' ג, הגהות טור, ס"ק כא: 'ומצאתי בתשובה כתיבת יד להרשב"א ז"ל'. תשובה זו מצויה בכ"י לונדון, דיני ב"ד ואפטרופא, סי' כג, דף 21ג, ואיננה בקובץ שבספר ארחות חיים, שיידון להלן.

ניתן לעמוד על טיבו של קובץ זה מתוך ציטוט אחד שהביא ר' חיים בנבנשתי בלי לפקפק בזהותו של המשיב:¹²⁸

א"א (= אשת איש) ואיש שאמרו עבירה עברנו אינן נאמנין, אבל האיש תלקה והאשה לא תלקה אלא יושבת תחת בעלה, שאם תלקה תהא אסורה לו. ואם מעיד אפי' עד א' על אותו שהודה על עצמו שעבר בא"א, מפרישין אותה מבעלה ומכין אותה מכת מרדות וגם מגלים (!) את ראשו. הרשב"א ז"ל בתשו' כ"י.

שלא כפי שסבר ר' חיים בנבנשתי, דברים אלו אינם של הרשב"א, אלא נוסח משובש קמעה של פסקה קצרה בספר הלכות קצובות, ספר שהרשב"א כלל לא הכיר.¹²⁹ ואם כן, מדוע ייחס ר' חיים בנבנשתי את הדברים לרשב"א?

דומני שניתן לזהות את הקובץ הנוסף שהחזיק ר' חיים בנבנשתי – והוא אוסף התשובות והפסקים שמצוי בכתבי היד של ספר ארחות חיים חלק שני.¹³⁰ אוסף זה הועתק לעתים כקובץ בפני עצמו, וכנראה כך הכירו ר' חיים בנבנשתי (קובץ כזה עומד גם ביסודו של קובץ תשובות הרשב"א שנדפס בקושטא בשנת רע"ו וחזר ונדפס בשו"ת הרשב"א, ז:תכא-תקמ).¹³¹ קובץ זה מכיל תשובות רבות של הרשב"א, אך בצדן גם תשובות ופסקים ממקורות רבים אחרים. בין השאר העתיק העורך של קובץ זה שורה של פסקים קצרים מתוך ספר איסור והיתר לרש"י תחת הכותרת 'ואלו הדינין מצאתי בשם הר"ש ז"ל'.¹³² פסקים אלו בספר איסור והיתר לרש"י לקוחים רובם מספר הלכות קצובות, ובהם גם הקטע הנזכר שהביא ר' חיים בנבנשתי בשם הרשב"א.¹³³ נמצא אפוא שפסקה זו בספר הלכות קצובות עברה שלושה גלגולים עד שיוחסה בטעות לרשב"א. מספר הלכות קצובות הועתקה הפסקה בעילום שם לספר איסור והיתר לרש"י, משם לאוסף התשובות והפסקים שבספר ארחות חיים על שם רש"י, ומשם לכנסת הגדולה, בשמו של הרשב"א.

¹²⁸ כנסת הגדולה, אבן העזר סי' קטו, הגהות טור, ס"ק יז (דף קכט ע"ג).

¹²⁹ הלכות קצובות, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תש"ב, עמ' 123, הל' מ.

¹³⁰ כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 107, דפים 182-202, סי' סט, סעיפים א-רנז.

¹³¹ על קובץ זה ראה עמנואל (לעיל, הערה 20).

¹³² עמנואל, שם, עמ' 53-54, סי' קכ-קלה. ספר איסור והיתר נדפס רק בחלקו, וללא שער (ראה ח' סולוביצ'יק, היין בימי הביניים, ירושלים תשס"ח, עמ' 17). המהדיר של הספר היה יעקב פריימן ולא בנו אברהם חיים, כפי שכתב במפורש הבן במאמרו 'תשובות רש"י', י"ל פישמן (עורך), ספר רש"י: קובץ תורני מדעי, ירושלים תש"א, עמ' קמ בהערה. המהדיר אף מפנה לחיבורים אחרים שההדיר (ראה בהערותיו לסי' א [ספר מעשה הגאונים], מב [סדור רש"י], נט [המחכים], פט [אמרכל], והם כולם פרי עבודתו של יעקב פריימן). ההפסקה בהדפסת הספר איננה קשורה אפוא בנפילתו של האחרון ערב מלחמת העצמאות.

¹³³ על ההעתקות מהלכות קצובות בספר איסור והיתר (בחלק שעדיין לא נדפס) ראה מרגליות, שם, עמ' 55. הפסקה שהביא ר' חיים בנבנשתי מצויה באיסור והיתר, כ"י פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית והאוניברסיטאית 8°69, דף 56, ומשם הועתק לקובץ התשובות והפסקים שבספר ארחות חיים, כ"י מוסקבה 107, דף 191א-ב, סעיף קל.

ר' חיים בנבנשתי העתיק בספרו תשובות רבות נוספות מקובץ הפסקים והתשובות שבספר ארחות חיים חלק שני. בדרך כלל נזהר ר' חיים בנבנשתי בלשונו והעלה ספק אם תשובות אלו הן של הרשב"א, אך דווקא התשובות 'המסופקות' הן אכן שלו.¹³⁴ ופלא הוא שדווקא את התשובה הנזכרת לעיל, שמקורה בספר הלכות קצובות, הביא ר' חיים בנבנשתי בלי לציין שאולי איננה של הרשב"א.

תשובות נוספות של הרשב"א שבקובץ הנזכר שבספר ארחות חיים מביא ר' חיים בנבנשתי בייחוס מפתיע: בשמו של ספר התרומה. בדיונו בעניין מי שנשבע שלא ישחק בקוביא כתב ר' חיים בנבנשתי 'ועיין בתשו' כ"י להרשב"א שהיא בדינים של ספר התרומה דף רנ"א ע"ב'. ספר התרומה כלל לא עוסק בנושא זה, אך דבריו של ר' חיים בנבנשתי מכוונים לתשובת הרשב"א שבקובץ הנזכר.¹³⁵ במקום אחר ציטט ר' חיים בנבנשתי מתוך 'לקוטי דינים מכ"י מיוחסים לבעל התרומה' בלי להזכיר כלל את שמו של הרשב"א, ואף כאן הכוונה לתשובת הרשב"א שבקובץ הנזכר.¹³⁶ החיבור 'דינים של ספר התרומה' נזכר עוד כמה פעמים אצל ר' חיים בנבנשתי. לעתים הוא מציין לפי הדף בכתב היד (כפי שעשה במקרה שהובא לעיל) ולעתים לפי הסימן. בדרך כלל אין הוא מצטט מחיבור זה אלא רק מפנה אליו, ולכן קשה להבין למה כוונתו. בכל זאת נראה שכוונתו תמיד לקובץ הנזכר שבספר ארחות חיים,¹³⁷ ואינני יודע מה טעם כינה ר' חיים בנבנשתי את הקובץ הזה 'דינים של ספר התרומה'.

¹³⁴ כנסת הגדולה, חושן משפט, סי' מו, הגהות בית יוסף, ס"ק נח: 'מצאתי בתשובה כ"י וכמדומה לי שהוא מהרשב"א ז"ל' (=ארחות חיים, דף 200ג, סעיף רלג; שו"ת הרשב"א, ז:תפז); שם, סי' סו, הגהות בית יוסף, ס"ק מז: 'מצאתי כתוב בתשובה כתיבת יד וכמדומה שהיא מהרשב"א' (=ארחות חיים, דף 199א, סעיף ריז; שו"ת הרשב"א, ז:תעח); שם, סי' עא, הגהות בית יוסף, ס"ק לו: 'וכן מצאתי בתשובה כ"י, וכמדומה שהיא מהרשב"א ז"ל. ושוב מצאתיה בתשובת הדפוס אלף ס"ה' (=ארחות חיים, דף 197א, סעיף קצ; שו"ת הרשב"א, ז:תסה); שם, סי' עד, הגהות טור, ס"ק ט: 'מצאתי כתוב בכ"י וכמדומה שהיא מהרשב"א' (=ארחות חיים, דף 198א, סעיף רב; שו"ת הרשב"א, ז:תסח); שם, סי' צב, הגהות טור, ס"ק יז: 'בתשו' כ"י וכמדומה שהיא מהרשב"א ז"ל' (=ארחות חיים, דף 197ב, סעיף קצג; שו"ת הרשב"א, ז:תסו); שיירי כנסת הגדולה, יורה דעה, סי' רפא, הגהות טור, ס"ק ג: 'ומצאתי בתשו' כ"י, וכמדומה שהוא מהרשב"א' (=ארחות חיים, דף 199ג, סעיף רכב).

¹³⁵ שיירי כנסת הגדולה, יורה דעה, סי' רכח, הגהות בית יוסף, ס"ק רנה (דף סט ע"ד); ארחות חיים, דף 194ג, סעיף קסא; שו"ת הרשב"א, ז:תמח.

¹³⁶ כנסת הגדולה, יורה דעה, סי' קסא, הגהות בית יוסף, ס"ק יג; ארחות חיים, דף 200ג, סעיף רלז; שו"ת הרשב"א, ז:שיו, ד"ה אבק.

¹³⁷ (א) שיירי כנסת הגדולה, יורה דעה, סי' רכח, הגהות בית יוסף, ס"ק רכד (דף סח ע"ב, בעניין התרת חרם): 'ובדיני סה"ת מכ"י דף רכז ע"ב'. ומיד לפני כן: 'עיין בחרמי צבור להרשב"א מכת"י דף רל (ד"ש)'. ההפנייה לחרמי ציבור מכוונת כנראה לארחות חיים, דף 194א, סעיף קנה (=שו"ת הרשב"א, ז:קמ); (ב) שיירי כנסת הגדולה, יורה דעה, סי' רמ, הגהות בית יוסף, ס"ק ו (בעניין כפיית הבן לזון את אביו): 'עיין בדינים בספר התרומה כ"י סימן ו'. הכוונה כנראה לארחות חיים, דף 195ג, סעיף קסו (=שו"ת הרשב"א, ז:תנא); (ג) כנסת הגדולה, יורה דעה, סי' קעב, הגהות טור, ס"ק א (בעניין משכנתא בנכיתא): 'ובדיני סה"ת כ"י סי' נ"ד'. הכוונה כנראה לארחות חיים, דף 195ד, סעיף קע (=שו"ת הרשב"א, ז:שכד); (ד) כנסת הגדולה, יורה דעה, סי' קסה, הגהות

יא. ר' יהודה רוזאניס

כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1476, מכיל קובץ קטן של תשובות הרשב"א (דפים א-31, ס' א-רסד) ועוד שורה של חיבורים אחרים. קובץ זה עמד לנגד עיניו של ר' יהודה רוזאניס (1657-1727), שפעל בקושטא והתפרסם בעיקר בספריו 'פרשת דרכים' ו'משנה למלך' על משנה תורה לרמב"ם.¹³⁸ ר' יהודה רוזאניס ציטט ארבע תשובות מקובץ זה, שאותו כינה 'תשובות הרשב"א ח"ג' (כנראה משום שהכיר את תשובות הרשב"א חלק א, שנדפס כבר במאה השש עשרה, ואת תשובות הרשב"א חלק ב, שנדפס בשנת ת"ז, ולפעמים הוא מצטט אותו בספרו 'רשב"א ח"ב'). ואלו האזכורים של הקובץ אצל ר' יהודה רוזאניס:

1. 'כתב מרן הב"י י"ד ס' קפ"ז הבועל את הבתולה וראתה דם מחמת תשמיש נראה דאפילו כמה פעמים אין מחזיקין אותה ברואה דם מחמת תשמיש דלעולם תולין בדם בתולים וכו'. ועיין בתשו' הרשב"א ח"ג ס' ר"א וצ"ע'. דברים אלו מכוונים לסי' רא בכ"י ניו יורק.¹³⁹
2. 'ואם פירש קודם שיגמור כתב הרשב"א בתשובה ח"ג ס' ר"ב דאינו חוזר וגומר'. דברים אלו מכוונים לכ"י ניו יורק ס' רב.¹⁴⁰
3. 'וכתב הרשב"א ח"ג ס' ל"ה שאם כבר עבר על נדרו דמתירין לו אף שנדר ע"ד רבים'. דברים אלו מצויים בכ"י ניו יורק, ס' לה.¹⁴¹
4. 'כתב הרשב"א ח"ג ס' נ"ב בכל לשון נכללו הלילות בכלל הימים הלכך מי שנדר ליתן פרוטה בכל יום צריך ליתן בין ביום בין בלילה ע"כ'. דברים אלו מצויים בכ"י ניו יורק ס' כב (וכך צריך לתקן בדבריו של ר' יהודה רוזאניס).¹⁴²

ר' יהודה רוזאניס הביא רק תמצית מדברי הרשב"א, ופעם אחת אף הסתפק בהפניה לדבריו בלי להעתיק מהם דבר, ועל כן יש חשיבות רבה בזיהוי כתב היד שעמד לפניו.

בית יוסף, ס"ק ה (בעניין המלווה לחבירו ונפסל המטבע): 'ובדינים מסה"ת מכ"י ס' צח'. הכוונה כנראה לארחות חיים, דף 200ב, סעיף רל (=תשובות רש"י, מהדורת י"ש אלפנבין, ניו יורק תש"ג, ס' רכב); (ה) שיירי כנסת הגדולה, יורה דעה, ס' ריח, הגהות בית יוסף, ס"ק ה (בעניין שבועה): 'בכ"י בדינים של בעל התרומה סימן קסח'.¹³⁸
ראה עליו י"ש שפיגל, 'רבי יהודה רוזאניס ויצירתו', א' ריינר ואחרים (עורכים), תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, אלון שבות תשע"ב, עמ' 855-888.¹³⁹
משנה למלך, קושטא תצ"א, הלכות איסורי ביאה, פרק ד הלכה כ, דף סד ע"ב; כ"י ניו יורק, דפים 19ב-20א. התשובה נדפסה בשו"ת הרשב"א, ח:פח-פט.¹⁴⁰
משנה למלך, שם, פרק יא הלכה ח, דף סז ע"ג; כ"י ניו יורק, דף 20א; שו"ת הרשב"א, ח:צ.¹⁴¹
משנה למלך, הלכות שבועות, פרק ו הלכה ח, דף ו ע"ד (בספירת הדפים השנייה); כ"י ניו יורק, דף 7ב; שו"ת הרשב"א, ז:פז.¹⁴²
משנה למלך, הלכות מתנות עניים, פרק ח הלכה א, דף כח ע"ד; כ"י ניו יורק, דף 7א. התשובה נדפסה בנוסח רחב יותר בשו"ת הרשב"א, ז:נא.

יב. ר' יעקב רישר

ר' יעקב בן יוסף רישר (1733-1670) שימש רב בכמה קהילות במרכז אירופה: בפראג, באנסבך (גרמניה), בוורמס ובמיץ. באחת מתשובותיו הוא מצטט תשובה של הרשב"א מכתב יד:¹⁴³ 'מצאתי ראיתי בתשוב' הרשב"א כתיבת יד סי' ק"ח באוצר הכבוד של מחותני הגאון הגדול מהור"ר דוד אופנהיים [נ]ר"ו וז"ל. תשובה זו מצויה בכ"י אוקספורד, בודלי 815 (Opp. 331), סי' קח.¹⁴⁴ ספרייתו הגדולה של ר' דוד אופנהיים כללה כתבי יד עתיקים בכתיבות שונות ומגוונות, מקצתן קשות לקריאה ללומד האשכנזי. פעמים רבות שילם ר' דוד אופנהיים לסופרים בני זמנו, שהכינו עבורו עותק נוסף של כתב היד, בכתיבה אשכנזית, וכך עשה גם בכתב היד הנזכר. העותק הנוסף, שסימנו אוקספורד, בודלי 816 (Opp. 330), זהה לחלוטין לקודמו, אלא שהראשון כתוב בכתיבה ביזנטית-ספרדית מן המאה השש עשרה, והשני בכתיבה אשכנזית בערך משנת 1700.¹⁴⁵ אפשר אפוא שר' יעקב רישר לא עיין בכתב היד הראשון כי אם בשני, אלא שלעיקר העניין אין זה מעלה ומוריד.

יג. החיד"א

ר' חיים יוסף דוד אזולאי (ארץ ישראל, איטליה וארצות נוספות, 1806-1724)¹⁴⁶ ציטט תשובות רבות של הרשב"א מכתבי יד שונים שעמדו לפניו. החיד"א גם כתב ספר ביבליוגרפי מקיף (שם הגדולים) וספר מסעות (מעגל טוב), ומכוחם יש בידינו ידיעות נוספות על כתבי היד של תשובות הרשב"א שראה במהלך נדודיו ברחבי העולם היהודי. במהדורה הראשונה של ספר שם הגדולים, שנדפס בשנת 1774, כתב החיד"א כדברים האלה:¹⁴⁷

¹⁴³ ר' יעקב רישר, שבות יעקב, האלה תס"ט-ת"ע, א, סי' כט, דף י ע"ד. על ר' יעקב רישר ועל קשריו עם מחותנו ר' דוד אופנהיים ראה י"ק דושינסקי, 'תולדות הגאון ר' דוד אופנהיים זצ"ל', הצופה לחכמת ישראל, ו (תרפ"ב), עמ' 211-212.

¹⁴⁴ כ"י אוקספורד, דף 52ב; שו"ת הרשב"א, ו:קצא. על כתב היד ראה גם לעיל, ליד הערה 67.
¹⁴⁵ ראה *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Supplement of Addenda and Corrigenda to vol. I (A. Neubauer's Catalogue)*, compiled under the direction of M. Beit-Arié, edited by R.A. May, Oxford 1994, p. 126.

¹⁴⁶ ראה עליו מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ב"ח, ירושלים תשי"ט.
¹⁴⁷ שם הגדולים, ליוורנו תקל"ד, אות ש, סעיף יח: 'הרשב"א', דף עב ע"ב. החיד"א כתב את ספר שם הגדולים קמעא קמעא והוציא בחייו כמה מהדורות השונות מאוד זו מזו. למהדורות נוספות של ספר זה שיצאו לאור עוד בחיי החיד"א ראה להלן, הערות 171, 181. בהוצאות של שם הגדולים הנפוצות היום שולבו כל המהדורות לספר אחד, ואי אפשר להכיר בהן מה מוקדם ומה מאוחר.

ואני הצעיר ראיתי תשובות הרשב"א כתיבת יד מסודרים בסדר נאה בכללים וסימנים. ועוד ראיתי שני קובצים מתשובות הרשב"א.¹⁴⁸ ושמעתי כי בארץ המערב נמצא ס' הבתים מתשובות הרשב"א גדול יתר מאד.

החיד"א מזכיר כאן ארבעה קבצים של תשובות הרשב"א. אדון כאן בשלושה מהם, ואילו ספר הבתים יידון להלן (סעיפים יד-טו) בנפרד.

א. כ"י מוסקבה 595

המשפט הראשון בדברי החיד"א, על תשובות הרשב"א המסודרות בכללים וסימנים, מתאים לכאורה לספר הבתים. אך מהמשך דבריו על שמועה ששמע שספר הבתים מצוי במגרב עולה שהחיד"א טרם זכה לראותו באותה שעה. ואכן, המשפט הראשון בדברי החיד"א עוסק בקובץ אחר לגמרי של תשובות הרשב"א, המצוי בכ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 595. כתב יד זה מכיל יותר מאלף תשובות של הרשב"א, שמסודרות לפי נושאייהן – סך הכול שישה נושאים ('כללים'). החלוקה לנושאים היא גולמית מאוד. כל ענייני אבן העזר, למשל, נכללו בבית החמישי (כמאה וחמישים סימנים), וכל ענייני חושן משפט נכללו בבית השישי (כמאתיים סימנים). עורך הקובץ לא טרח לחלק את התשובות ביתר פירוט, כפי שעשו עורכיהם של קבצים אחרים של תשובות הרשב"א.

כאמור, כ"י מוסקבה היה על שולחנו של החיד"א, והוא ציטט ממנו פעמים רבות. להלן רשימת הציטוטים, לפי סדרם בכ"י מוסקבה:¹⁴⁹

¹⁴⁸ ראה גם ספר מעגל טוב השלם, מהדורת א' פריימן, ירושלים תרפ"א-תרצ"ד, עמ' 90: 'ובעיר מאנטובא ראיתי [...] תשובות הרשב"א כ"י'; שם, עמ' 93: 'והבאתי לריגיו תשובות הרשב"א כ"י שיש במעמד מודינא והעתקתי קצת ושלחתי הס'. החיד"א הביא לעתים בחיבוריו תשובות של הרשב"א שאינן באף לא אחד מהקבצים שיידונו להלן, ואפשר שהן לקוחות משני הקבצים עלומי השם הללו. ראה למשל שיעורי ברכה, אורח חיים, סי' קצב, ס"ק ב (נדפס בסוף ספר ברכי יוסף, ליוורנו תקל"ד-תקל"ו, אורח חיים, דף רט ע"ג): 'ועתה ראתה עיני תשובת הרשב"א כ"י' (תשובה זו של הרשב"א נדפסה עתה על ידי י"י מילר, 'מגנזי הקדמונים: פירושים תשובות ופסקים מאת הגאונים והראשונים', קובץ חצי גבורים פליטת סופרים, ו [תשע"ד], עמ' יח-יט, סי' יח, מתוך פירוש לספר הטור, כת"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1142. אצל מילר שם טעות בסיגנטורה).

¹⁴⁹ רשימה זו כוללת רק מקרים שבהם ציין החיד"א במפורש את מספר הכלל ומספר הסימן בכתב היד. ייתכן שציטוטים אחרים שהביא החיד"א מתשובות הרשב"א בכתב יד, שלא פורש בהם הכלל והסימן, לקוחים גם הם מכ"י מוסקבה. ראה למשל: (א) שם הגדולים (לעיל, הערה 147), אות מ, סעיף כט: 'מהר"ר מנחם בר שלמה לבית מאיר', דף נט ע"ב: 'וחזה הוית בתשו' הרשב"א כ"י דשקיל וטרי עם הרב מנחם בר שלמה, וכמדומה לי שהוא הרב המאיר'. החיד"א רמז כאן לכ"י מוסקבה, כלל ג, סי' קסו, דף 79א (ראה תשובות הרשב"א, מהדורת דימיטרובסקי [לעיל], הערה 17), ב, עמ' קצח, סי' פה, בהערה; כלל ד, סי' קח, דף 104ב (=שו"ת הרשב"א, ד:קח-ד:קט); וכלל ו, סי' קעה, דף 200א (=שו"ת הרשב"א, ו:קעו); (ב) שיעורי ברכה, אורח חיים (לעיל, הערה 148), סי' קח, ס"ק ב, דף רה ע"ד: 'ראיתי במכתב משם גדול המורים הרשב"א בתשובה כ"י (=כ"י מוסקבה, כלל א, סי' עו, דף 24ב; שו"ת הרשב"א, ח:ט-י); (ג) ברכי יוסף (לעיל, הערה

1. 'ובתשובות הרשב"א כ"י כלל ב' סי' י"ח כתב'.¹⁵⁰
2. 'ומצאתי להרשב"א בתשובה כ"י כלל ב' סימן ז"ך שכתב'.¹⁵¹
3. 'מרן הביא תשובת הרשב"א, והיא בתשובות הרשב"א כ"י כלל ב' סי' מ"ב'.¹⁵²
4. 'הרשב"א בתשובה כ"י כלל ג' סי' נ"א'.¹⁵³
5. 'והן היום עד כה ברכני ה' ומצאתי בקובץ תשובות הרשב"א כ"י כלל ג' סימן ג"ן, תשובה זו דהוינן בה בשלמותא'.¹⁵⁴
6. 'וכן מצאתי להרשב"א בקובץ תשובות כ"י, וכתוב בגיליון קצת חי' מהגאון מהר"א אמיגו, שכתב בכלל ד', דיני רבית ושבועות וכו', סימן ק"ט'.¹⁵⁵
7. 'הרשב"א בתשובותיו כ"י כלל ד' סימן קמ"ח'.¹⁵⁶
8. 'ואחר זמן רב ראיתי בתשובות הרשב"א כתיבת יד כלל ה' סי' י"ף'.¹⁵⁷
9. 'ראיתי שכתב הרשב"א בפירוש בתשובה כ"י כלל ה' סימן ס"א'.¹⁵⁸

ב. תשובות הרשב"א, דפוס רומא
באחת מתשובותיו כתב החיד"א כי ברשותו שני עותקים של קובץ תשובות הרשב"א שנדפס ברומא (שמכונה אצלו 'קובץ קטן דפוס ישן באותיות מרובעות') – עותק אחד של הדפוס עצמו ועותק אחד בכתב יד.¹⁵⁹ כתב יד זה הגיע לידינו, והוא שמור בבית המדרש לרבנים בניו יורק, Rab, 1424. חתימתו של החיד"א מצויה בתחילת כתב היד.

(148), חושן משפט, סי' ז, ס"ק י: 'ועיני ראו בקובץ תשובות הרשב"א כ"י תשובה זו באורך' (=כ"י מוסקבה, כלל ו, סי' קעה, דף 201א; שו"ת הרשב"א, ו:קעט).

¹⁵⁰ ברכי יוסף, אורח חיים, סי' קכד, ס"ק ג, ד"ה אך אוסיף; כ"י מוסקבה, דף 34א; שו"ת הרשב"א, ד:רנד.

¹⁵¹ ברכי יוסף, שם, סי' תעה, ס"ק ו; כ"י מוסקבה, דף 35א; שו"ת הרשב"א, ג:רפז.

¹⁵² ברכי יוסף, שם, סי' תקמה, ס"ק ב; כ"י מוסקבה, דף 36ב; שו"ת הרשב"א, ג:רעג.

¹⁵³ שו"ת חיים שאל, ליוורנו תקנ"ב-תקנ"ה, ב, סי' מב, סעיף יט, דף נח ע"ד; כ"י מוסקבה, דף 61ב; שו"ת הרשב"א, ג:רלז. החיד"א הביא את מקצת הדברים גם בספרו עין זוכר, מערכת א, כלל ג (יאיר און עין זוכר, ליוורנו תקנ"ג, דף ב ע"ב).

¹⁵⁴ ברכי יוסף, יורה דעה, סי' רצד, ס"ק יא; כ"י מוסקבה, דף 62א; שו"ת הרשב"א, ג:רכה.

¹⁵⁵ ברכי יוסף, חושן משפט, סי' ב, ס"ק ג, ד"ה עוד ראיתי; כ"י מוסקבה, דף 107א; שו"ת הרשב"א, ה:רלח. מדברי החיד"א עולה שבכתב היד יש הגהות של ר' אברהם אמיגו (ראה עליו: מ' בניהו, 'שלשה מחכמי ירושלים', סיני, יז [תש"ה], עמ' שט-שיג; חידושי מהר"א אמיגו, ירושלים תש"נ, עמ' 17-19), אך לפי שעה אינני מוצא הגהות אלו בכתב היד.

¹⁵⁶ ברכי יוסף, שם, סי' כו, ס"ק ט; כ"י מוסקבה, דף 117א; שו"ת הרשב"א, ג:רצח.

¹⁵⁷ ברכי יוסף, אבן העזר, סי' ט, ס"ק ד; כ"י מוסקבה, דף 141ב; שו"ת הרשב"א, ז:שיא.

¹⁵⁸ ברכי יוסף, חושן משפט, סי' ז, ס"ק לא; כ"י מוסקבה, דף 151א; שו"ת הרשב"א, ו:ו.

¹⁵⁹ יוסף אומץ, ליוורנו תקנ"ח, סי' פו: 'בתשובות הרשב"א קובץ קטן דפוס ישן באותיות מרובעות סימן ד' כתוב [...] ותשובות אלו אשר באותיות מרובעות ישנם אצלי בקובץ כתיבת יד, וכך כתוב גם כן כמו שהוא בדפוס'. על תשובות הרשב"א דפוס רומא ראה לעיל, הערה 2 ולעיל סעיף ח.

ג. תשובות המיוחסות הרדב"ז

החיד"א החזיק בקובץ נוסף של תשובות הרשב"א, אלא שבקובץ זה הובאו התשובות בטעות על שמו של ר' דוד בן זמרה, הרדב"ז. דבר זה הטעה תחילה גם את החיד"א, שציטט את התשובות על שם הרדב"ז, אך לאחר שנים אחדות עמד על טעותו ותיקן את דבריו.

החיד"א ציטט רבות בכתביו את תשובות הרדב"ז, הן אלו שכבר נדפסו בזמנו והן אלו שעדיין היו בכתב יד. בדרך כלל ציין החיד"א למספרה של התשובה בדפוס או בקובץ שבכתב יד, אך לעתים ציטט תשובות של הרדב"ז שבכתב יד בלי לציין למספרן, ואלו אינן של הרדב"ז ויוחסו לו בטעות. שמונה תשובות כאלו ציטט החיד"א בשם הרדב"ז בספרו ברכי יוסף, שאותו כתב בצעירותו. רק לאחר זמן מצא החיד"א שטעות נפלה בחלקו, ותשובות אלו הן של הרשב"א. שלוש פעמים (למן שנת תקמ"ה ואילך) העיר החיד"א על הטעות שנכשל בה. ואלו דבריו:

1. 'בספרי הקטן ברכי יוסף'¹⁶⁰ הבאתי תשובת הרדב"ז כתיבת יד [...] וזכורני שהעתיקתי זה מספר כתיבת יד שהיו בו תשובות נפרדות מרבנים שונים, ועל כל תשובה כותב שמא דמארה עלה, ועל תשובה זו כתב שהיא מהרדב"ז, וכך כתבתי בברכי יוסף. ועתה כרגע נראה לי ספר הבתים כתיבת יד¹⁶¹ [...] ונתגלה שהיא תשובת הרשב"א'¹⁶²
2. 'בס' הקטן ברכי יוסף'¹⁶³ הבאתי תשובת הרדב"ז כ"י [...] ועתה מצאתי תשובה זו בס' הבתים שו"ת הרשב"א [...] ועמ"ש [=ועיין מה שכתבתי] בקונט' זה לעיל סי' רמ"ד'¹⁶⁴
3. 'בס' הקטן ברכי יוסף סוף אות א'¹⁶⁵ הבאתי תשובת הרדב"ז כ"י. ואחר כמה שנים ראיתי בהעברה בעלמא ס' הבתים מתשובות הרשב"א כ"י, ושם ראיתי תשובה זו שהבאתי בשם הרדב"ז שהיא מתורת הרשב"א ז"ל'¹⁶⁶

מדברי החיד"א עולה שכתב היד שעמד לפניו הכיל תשובות של חכמים שונים, והסופר ציין ליד כל תשובה את שם מחברה. כך עשה הסופר גם בתשובות הרשב"א, אלא שהוא כתב עליהן בטעות שהן של הרדב"ז. בכל המקרים הנזכרים עמד החיד"א על טעותו בזכות ספר הבתים, קובץ שאליו נחשף רק לאחר זמן.

¹⁶⁰ ברכי יוסף, אורח חיים, סי' רמד, ס"ק א, דף פה ע"ד

¹⁶¹ המשך המשפט מובא להלן, ליד הערה 175.

¹⁶² מחזיק ברכה, ליוורנו תקמ"ה, אורח חיים, סי' רמד, ס"ק א (דף מד ע"ג). החיד"א חזר על דברים אלו גם בפירושו ברית עולם על ספר חסידים, סי' שמח (בתוך ספרו לב דוד, ליוורנו תקנ"ד, דפים קט ע"ב-קי ע"א).

¹⁶³ ברכי יוסף, אורח חיים, סי' רצב, ס"ק א.

¹⁶⁴ מחזיק ברכה, אורח חיים, סי' רצב, ס"ק ב (דף סז ע"ב).

¹⁶⁵ ברכי יוסף, יורה דעה, סי' רמד, סוף ס"ק א.

¹⁶⁶ שו"ר ברכה, יורה דעה, סי' רמד, ס"ק א (נדפס עם ספר חיים שאל [לעיל, הערה 153], א, דף נד ע"א בספירת הדפים השנייה). המשך המשפט מובא להלן, ליד הערה 178.

בדיקת התשובות שהביא החיד"א בשם הרדב"ז מעלה ממצא מעניין: כולן בספר הבתים, ובתחילתו דווקא. להלן טבלה המציגה זאת:

מקבילה בשו"ת	ספר הבתים, חלק ראשון	ברכי יוסף
הרשב"א		
ד:שטו	בית ראשון, סי' כב	אורח חיים, סי' רמד, ס"ק
א		
ה:א	שם, סי' לב	שם, סי' רצב, ס"ק א
ה:ג	שם (בכת"י ניו יורק ה:ג בלבד) ¹⁶⁷	שם, סי' רצא, ס"ק ג
ה:ד	בית שני, סי' ו	שם, סי' שפב, ס"ק ד
ה:ו	שם, סי' ז	שם, ס"ק ו
ה:ז	שם, סי' יב	שם, סי' שסח, ס"ק ג
מ:רז	שם, סי' יג (כנראה)	שם, סי' שפב, ס"ק ג
ה:יד	בית שלושה עשר, סי' מה	יורה דעה, סי' רמד, סוף
		ס"ק א

ממצא זה מלמד, כפי הנראה, שהקובץ שעמד לפני החיד"א עמד בזיקה הדוקה לספר הבתים ואולי אפילו הועתק ממנו. עם זאת תשובה אחת בקובץ זה איננה בספר הבתים כ"י אוקספורד, שעמד לפני החיד"א (ראה על כך להלן בסעיף הבא), כי אם בטופס אחר של ספר הבתים – כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1383, דף 9א. לסיכום – החיד"א החזיק בקובץ נוסף של תשובות הרשב"א שלא הגיע לידינו. קובץ זה הכיל לא רק תשובות של הרשב"א שנעתקו כנראה כולן מתוך חלקו הראשון של ספר הבתים כי אם גם תשובות של חכמים אחרים. הסופר של כתב היד רשם בטעות על תשובות הרשב"א שהן פרי עטו של הרדב"ז, ואין לדעת כיצד בא לכלל טעות זו.

יד. ספר הבתים (א): חכמי המגרב והחיד"א

החיד"א, ר' יוסף חיים אבן סאמון, ר' שמואל אבן דנאן, ר' מנחם סירירו, ר' יעקב אבן צור ור' חיים יעקב בן יעקב דוד

שני קדמונים כתבו חיבור ששמו 'ספר הבתים'. ספר הבתים הראשון הוא מעשה ידיו של חכם פרובנסאלי, ר' דוד בן שמואל הכוכבי, ולא אעסוק בו.¹⁶⁸ השני מכיל אוסף גדול של תשובות הרשב"א, והוא נושא דיונו.

1. עיקר פרסומו של ספר הבתים בעת החדשה בא לו בזכות החיד"א.¹⁶⁹ אפתח אפוא בו, אף שהוא לא הראשון שציטט ממנו. כאמור, בחלק הראשון של ספר 'שם הגדולים',

¹⁶⁷ ראה על כך בסמוך.

¹⁶⁸ על ר' דוד הכוכבי ועל ספרו ראה רוט (לעיל, הערה 57), עמ' 142-150.

¹⁶⁹ החיד"א אף ציטט קטעים מספר הבתים של ר' דוד הכוכבי, ודבר זה הטעה רבים בדורות הבאים, שהבינו בטעות שקטעים אלו שהביא החיד"א הם משל הרשב"א. ואין כאן מקום להאריך בזה.

שנדפס בשנת 1774, כתב החיד"א כי שמע שהספר נמצא במגרב, ומדבריו עולה בבירור כי הוא עדיין לא הכירו באותה שעה.¹⁷⁰ תריסר שנים לאחר מכן, בשנת 1786, הדפיס החיד"א את החלק השני של 'שם הגדולים', ושם כתב כי זכה לראות את ספר הבתים ואף ידע לומר דברים רבים על אודותיו. וכך כתב:¹⁷¹

ס' הבתים להרשב"א שכתבתי בנדפס שישנו בעיר פי"ס, עתה זכיתי לראותו, והוא שני חלקים מתשובו' הרשב"א, סידרם הרב מהר"ר חיים בכ"ר משה נ' חביב שנת הרס"ה מעיר פיס והוא מהבאים מגרוש ספרד. וחתם שם חתימתו כלשון הזה: הברכים אשר לא כרעו לבעל והאש והעצים סביב, הצעיר חיים בן לאדוני הה"ר משה נ' חביב זלה"ה. והספרים הנז' הם מכתבת המסדר עצמו, וחלק א' הוא כ"ט בתים וח"ב כ"ה בתים. וכל בית הוא כמו כלל שבשו"ת הרא"ש, שמקבץ התשובות שהם מענין אחד, כגון שבת וכיוצא קדושין גירושין, וכן על זה הדרך, עדר עדר לבדו. וכל בית מספר סימנים בפני עצמו, וקראם שערים. ושיערתי שיש בשני החלקים יותר משלשת אלפים תשובות, כי התשובות שיש להם לכל א' סימן או שער יעלו יותר מב' אלפים ושש מאות, אבל יש בכמה שערים שיש בכל א' הרבה תשובות. אמנם לפום ריהטא נראה שיותר מחציין או רובן כבר נדפסו בד' חלקי תשובו' הרשב"א [...] והגם דרוב תשובות ס' הבתים נדפסו, אין ספק דגם בתשובות הנדפסות יהיה איזה שינוי לטובה או יותר באורך בספר הבתים הנז'.

כתב היד שהזכיר החיד"א, על שני חלקיו, הוא כ"י אוקספורד, בודלי 2365 (Opp. Add. fol. 48-49), שבסופו מובאת חתימתו הנזכרת של ר' חיים חביב. אלא שכתב היד נפגם מעט מאז ראהו החיד"א, והיום בחלקו הראשון יש רק כ"ה בתים ולא כ"ט בתים כפי שראה החיד"א.¹⁷² דבריו של החיד"א ב'שם הגדולים', על שני חלקיו, מלמדים שספר הבתים הגיע לידינו בין 1774 ל-1786. עדות נוספת על גלגוליו של ספר הבתים מאפשרת לנו לדייק עוד בעניין זמן הגעתו של הספר לליוורנו, שבה התגורר החיד"א בשנות חייו האחרונות. אחד מיידידיו של החיד"א כתב:

¹⁷⁰ ראה לעיל, ליד הערה 147. החיד"א הכיר כתב יד שהכיל תשובות הרשב"א שנעתקו כנראה מספר הבתים. ראה על כל זה לעיל, סעיף יג (3).

¹⁷¹ שם הגדולים חלק שני, ליוורנו תקמ"ו, מערכת ספרים, מערכת אות בית, סעיף ו: 'ס' הבתים', דף יד ע"א (בסעיף ז דן החיד"א בספר הבתים הפרובנסאלי, והוא מציין שם לנכון שספר זה נזכר אצל ר' יוסף קארו ואצל ר' תם יחיא [ראה עליו לעיל, סעיף ה]. במהדורה מאוחרת של ספר שם הגדולים עבר משפט זה בטעות לדיורנו של החיד"א על אודות ספר הבתים של תשובות הרשב"א. ראה שם הגדולים, ליוורנו תקנ"ח, מערכת ב, סעיף ג: 'ס' הבתים', דף יא ע"ב).

¹⁷² המפתח שבראש החלק הראשון, דפים 2-א5, מכיל גם את תוכנו של בית כ"ט.

ובשנה זו התקל"ז ליצירה בא לידי אני הצעיר יוסף בן סאמון ספר הבתים להרשב"א ז"ל כ"י מעיר מולדתי עיר פאס יע"א לעיר זו ליוורנו יע"א ומצאתי בו בחלק ב' בית ראשון דיני קידושין סי' יג.¹⁷³

נמצאנו למדים שספר הבתים הגיע מפאס לליוורנו בשנת 1777, ואז ראהו החיד"א לראשונה.¹⁷⁴ נתון זה תואם במדויק את ציטוטיו של החיד"א מספר הבתים בחיבוריו השונים. בספר ברכי יוסף, שנדפס בין 1774 ל-1776, עדיין לא השתמש החיד"א בספר הבתים. ההפניות שלו שם לתשובות הרשב"א מכוונות לקובץ אחר שבכ"י מוסקבה 595, שנדון לעיל. לעומת זאת בחיבורים מאוחרים יותר של החיד"א, שנדפסו למן שנת 1785 ואילך, ציטט החיד"א כמה פעמים מספר הבתים (ולעתים חזר על דבריו פעמיים ושלוש בספרים שונים). ואלו הם הדברים שהביא החיד"א מספר הבתים, לפי סדר כרונולוגי של הדפסתם:

- א. 'ועתה כרגע נראה לי ס' הבתים כתיבת יד, והם תשובות הרשב"א לאלפים מסודרים לבתים עדר עדר לבדו, ושם אני מוצא בחלק ראשון בית א' סי' כ"ב תשובה זו ככתבה וכלשונה אות באות'.¹⁷⁵
- ב. 'ועתה מצאתי תשובה זו בס' הבתים שו"ת הרשב"א כת"י בח"א בית א' סי' ל"ב'.¹⁷⁶
- ג. 'אחר זמן רב כרגע נראה לי ס' הבתים להרשב"א כי"י וכתוב שם בח"א בית א' סי' י"ט'.¹⁷⁷
- ד. 'ואחר כמה שנים ראיתי בהעברה בעלמא ס' הבתים מתשובות הרשב"א כ"י, ושם ראיתי תשובה זו [...] בח"א בית י"ג סי' מ"ה. ואפס קצה תשובה זו היא

¹⁷³ ר' יוסף חיים אבן סאמון, עדות ביהוסף, ליוורנו תק"ס, ב, סי' ב, דף ג ע"ג-ע"ד; ספר הבתים, כ"י אוקספורד, חלק שני, בית א, סי' יג, דפים 3א-4ב (המשפט שציטט ר' יוסף חיים: בדף 4א).

¹⁷⁴ החיד"א (שנתן הסכמה לספר עדות ביהוסף) הזכיר את דבריו של ר' יוסף חיים אבן סאמון עוד קודם שנדפסו וכתב: 'הרב החסיד מהר"י נ' סאמון ז"ל בס' עדות ביהוסף הנדפס מחדש לו ז"ל בירר הענין מס' הבתים להרשב"א כ"י והעמיד הדברים על בורין' (שם הגדולים [לעיל, סוף הערה 171]), ועד לחכמים ח"ב, מערכת י, סעיף ל: 'מהר"ר יוסף נ' גליל, דף מה ע"ב). על ר' יוסף חיים אבן סאמון ראה א' הלל, 'מהר"י בן סאמון', מקבציאל, לו (תשע"א), עמ' תרעה-תש.

¹⁷⁵ מחזיק ברכה (לעיל, הערה 162), אורח חיים, סי' רמד, ס"ק א, דף מד ע"ג (על דבריו כאן של החיד"א ראה עוד לעיל, ליד הערה 161); ספר הבתים, חלק ראשון, כ"י אוקספורד דף 11א; שו"ת הרשב"א, ד:שטו. החיד"א חזר על דבריו אלו בשלושה חיבורים אחרים: בפירושו ברית עולם על ספר חסידים (לעיל, הערה 162); בספרו שפה אחת, על 'נשמת כל חי' (בתוך ספרו אהבת דוד, ליוורנו תקנ"ט, דפים פט ע"ד-צ ע"א); ובשאלות ותשובות... חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשכ"א, סי' ג, עמ' ה.

¹⁷⁶ מחזיק ברכה, אורח חיים, סי' רצב, ס"ק ב, דף סז ע"ב (וראה לעיל, ליד הערה 164); ספר הבתים, חלק ראשון, דף 13ב; שו"ת הרשב"א, ה:א.

¹⁷⁷ מחזיק ברכה, יורה דעה, סי' כח, סוף ס"ק יג; ספר הבתים, חלק ראשון, דף 10א; שו"ת הרשב"א, ד:שטז, באריכות.

בש"ת הרשב"א ח"א המודפסות בס' רמ"ג, מעורבת עם אחרת וחסר שם תחילתה.¹⁷⁸

- ה. 'עד שמצאתי עיקר תשוב' הרשב"א [...] בס' הבתים להרשב"א כ"י הנמצא לאחד המיוחד הי"ו, ובבית י"ג דיני הקדש סי' א' כתוב וז"ל [...]'.¹⁷⁹
- ו. 'ומצאתי תשובת הרשב"א באורך בס' הבתים כ"י בית ד' סי' ע"ה, והיא תשובת אלף ה' המודפסת, והיא לו נדפסה פחות משתות מעיקר התשובה אשר בס' הבתים כ"י, ושם מבואר [...] שוב ראיתי שהרב מהר"ש יונה הביא מקובץ שהיה לו מתשובות רבני צרפת תשובה הנז' שהבאתי מס' הבתים¹⁸⁰ וצידד דלאו הרשב"א חתים עליה ע"ש. ואולם אנא זעירא דחזה הוית תשו' זו בס' הבתים להרשב"א כ"י פשיטא דמגויית הארי הרשב"א ז"ל רדה הדבש'.¹⁸¹
- ז. 'שמצאתי בספר הבתים להרשב"א כ"י דשם ישנה לתשובה זו שבדפוס הנז' אך יש שינוי ביניהם. ובבית הז' הלכות ר"ה ויה"כ סימן א' כתוב וז"ל [...] אמנם עוד מצאתי בספר הבתים כ"י הנז' תשובת הרשב"א בבית ח' סימן ד' וז"ל [...]'.¹⁸²
- ח. 'בתשובות הרשב"א בס' הבתים כ"י ח"ב בית ג' סי' ל"ד כתב שאין זכר באחד מן התלמודים שרטוט וכיוצא, ואדברא שנינו שכותב על יד העבד ואין משרטטין יד העבד וכו' ע"ש'.¹⁸³
- ט. 'עיינ בתשובות הרשב"א ז"ל חלק ד' שנדפס מחדש סי' ק"ב, וכדמותה כצלמה היא בספר הבתים להרשב"א כ"י'.¹⁸⁴

2. כאמור, החיד"א ור' יוסף אבן סאמון כתבו שספר הבתים הגיע לאיטליה מפאס שבמרוקו. ואכן, חכמי פאס וגם חכמים בערים קרובות צייטו כמה וכמה פעמים מספר

¹⁷⁸ שירי ברכה, יורה דעה (לעיל, הערה 166), סי' רמד ס"ק א (דף נד ע"א בספירת הדפים השנייה); ספר הבתים, חלק ראשון, דף 59ב; שו"ת הרשב"א, ה:יד.

¹⁷⁹ חיים שאל (לעיל, הערה 153), ב, סוף סי' לב, ד"ה אחר (דף לט ע"א); ספר הבתים, חלק שני, דף 152א; שו"ת הרשב"א, ד:סג.

¹⁸⁰ דבריו של החיד"א אינם מכוונים, שכן ר' שבתי יונה לא השתמש בספר הבתים כי אם בכ"י לונדון 572; ראה לעיל, הערה 114.

¹⁸¹ טוב עין (נדפס עם ספר ועד לחכמים, ליוורנו תקנ"ו), סי' ה, ד"ה ומצאתי וד"ה שוב ראיתי (דף ז ע"א-ע"ב בספירת הדפים השנייה); ספר הבתים, חלק שני, דף 257א; שו"ת הרשב"א, ב:כא-כב. החיד"א חזר על דבריו כמעט מילה במילה בספרו אהבת דוד (לעיל, הערה 175), דרוש ג, דף יב ע"ב, ד"ה ומצאתי.

¹⁸² יוסף אומץ (לעיל, הערה 159), סי' יג, ד"ה ועתה וד"ה אמנם (דף יד ע"ד); ספר הבתים, חלק ראשון, דף 36א ודף 41ב; שו"ת הרשב"א, א:כג ושם ה:רטו.

¹⁸³ כסא רחמים, ליוורנו תקס"ג, מסכת סופרים, א, א, דף יא ע"ג; ספר הבתים, דף 21א; שו"ת הרשב"א, ה:צג.

¹⁸⁴ מראית העין, ליוורנו תקס"ה, 'קונטרס קצת לקוטים', סי' ז, סעיף ו (דף עח ע"ד); ספר הבתים, חלק ראשון, בית ראשון, סי' כה, דף 12ב; שו"ת הרשב"א, ד:קב.

הבתים (משום מה מחלקו השני דווקא).¹⁸⁵ ראשון שבהם הוא ר' שמואל אבן דנאן (השלישי),¹⁸⁶ שכתב בשנת 1615: 'בשאלות ותשובות להרשב"א ז"ל בשאלות שבדפוס בסי' אלף רמ"ג וג"כ בהרשב"א שבכתיבת יד שהוא על מנין הבתים, בבתי גיטין וגירושין בסי' כ"ז כתב';¹⁸⁷ ובמקום אחר כתב: 'זה לי שש שנים ראיתי תשובה אחת, הביאה הרשב"א בשאלותיו הכתובים בכת"י אשר הם בבתיים, בבית ראשון בח"ב בדיני אלמנה ויתום בשאלה כ"ו'.¹⁸⁸ שני לחכמי מרוקו שציטטו את ספר הבתים הוא ר' מנחם סירירו (נפטר בשנת 1701). דבריו מצויים בדיניו רק מכלי שני, בדבריו של ר' יעקב אבן צור: 'ואחר כך נזדמן לידי ספר ש"ע א"ה (= שלחן ערוך אבן העזר) של הרב המובהק מנחם סירירו ז"ל וראיתי שכ"כ בגליון של סי' קי"ט הנז' בשם ת' הרשב"א בס' הבתים'.¹⁸⁹ שלישי לחכמי מרוקו הוא ר' יעקב אבן צור עצמו (1673-1753),¹⁹⁰ שהביא ארבעה ציטוטים נוספים מספר הבתים, וכולם מחלקו השני של הספר:

- א. 'שהרואה יראה התשו' הנז' בס' הבתים להרשב"א שבכתב יד בית ט' סי' כ"ט'.¹⁹¹
- ב. 'ובקשתי תשובה זו בספר הרשב"א ומצאתיה במודפסות סי' תשע"ז בקצרה, ובס' הבתים בכ"י מצאתיה בארוכה ח"ב בית כ"ה סי' מ"ז'.¹⁹²

¹⁸⁵ ציטוט מפתיע מספר הבתים בא גם בגליציה, אצל ר' חיים הלברשטם מצאנז. הוא מצטט בתשובה שכתב בשנת תרכ"ה (1865) את דברי 'הרשב"א בתשובה בספר הבתים סי' כ" (שו"ת דברי חיים, לבוב תרל"ה, ב, או"ח, סי' לט). אך ר' חיים הלברשטם לא הכיר את ספר הבתים, והתשובה שהביא איננה שם כלל. כוונתו של ר' חיים הלברשטם הייתה לשו"ת הרשב"א, ז.כ. ואינני יודע מדוע כינה קובץ זה 'ספר הבתים'.

¹⁸⁶ ראה עליו מ' בניהו, דברי הימים של פאס, תל אביב תשנ"ג, עמ' 33-34.
¹⁸⁷ הדברים נדפסו אצל ר' שלמה אביטבול, מנחת העומר, מהדורת ד' עובדיה, ג'רבה תש"י, פרפראות לחכמה, סעיף כט (דף ד ע"א בספירת הדפים השנייה). הדברים מובאים בספר הבתים, חלק שני, בית שלישי, סי' כו (וכך יש לתקן אצל ר' שמואל אבן דנאן), כ"י אוקספורד דף 19ב.

¹⁸⁸ מ' עמאר, תקנות חכמי פאס, פריס תשע"ג, עמ' תרצו; ובלשון דומה גם בפרפראות לחכמה, שם, סעיף לג (דף ד ע"ב-ע"ג). הדברים מצויים בספר הבתים, חלק שני, בית שמיני, סי' כו, כ"י אוקספורד דף 75א; שו"ת הרשב"א, מ:קז.

¹⁸⁹ ר' יעקב אבן צור, משפט וצדקה ביעקב, א, אלכסנדריה תרנ"ד, סוף סי' ה, דף כד ע"ג. על ר' מנחם סירירו ועל הערותיו על שלחן ערוך ראה ח' בנטוב, 'משפחת סירירו', מ' בר-אשר, מ' עמאר ושרביט (עורכים), פאס וערים אחרות במרוקו: אלף שנות יצירה, רמת גן תשע"ג, עמ' 340-341.

¹⁹⁰ ראה עליו מ' עמאר, 'קוים לדמותו של ר' יעקב אבן צור', ממזרח ומערב, ג (תשמ"א), עמ' 123-124.
¹⁹¹ 89.

¹⁹² משפט וצדקה ביעקב, א, סי' קפד, דף קי ע"ב. התשובה מצויה בספר הבתים, כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 549, בית תשיעי, סי' כט, דפים 57ב-58א (התשובה מצויה גם בכ"י אוקספורד, בהשלמות שבסופו, דף 291א, אך היא איננה ממוספרת, ולכן מסתבר שר' יעקב אבן צור לא השתמש בכתב יד זה); שו"ת הרשב"א, ג:כג.

- ג. 'גם הרשב"א בתשו' כ"י בית ז' סי' ז בח"ב מצאתי שכתב'.¹⁹³
 ד. 'וכבר מצינו תשובת הרשב"א בס' הבתים'.¹⁹⁴

מרובים יותר הם הציטוטים שהביא ר' חיים יעקב בן יעקב דוד, איש צפת, שעשה שנים אחדות במרוקו. היכרותו עם ספר הבתים הייתה כנראה בתקופה הראשונה שלו במרוקו, מ-1718 עד 1728.¹⁹⁵ ואלו הציטוטים שהביא:

- א. 'הנה בהיותי בעיר פי"ס יע"א אינא ה' לידי תשובות הרשב"א מכתבת יד ס' הבתים שמו מצאתי שם בבית י"ג בדיני הקדש סימן י"ו שכתב [...] ועוד האריך שם למעניתי בתשובתו הרמת"ה ולא יכולתי להעתיקה כולה מרוב האריכות [...] ועוד מצאתי להרשב"א שם בבית הנזכר סימן כ"ו [...]'.¹⁹⁶
 ב. 'יש להוכיח ממ"ש הרשב"א בס' הבתים דיני צואת ש"מ סי' כ"ד על ראובן שחלה [...]'.¹⁹⁷
 ג. 'וכן יש להוכיח ממ"ש הרשב"א ז"ל בכ"י בס' הבתים על צואת ש"מ [...] וכתב עוד שם בס' הבתים בדיני ש"מ סי' ד' על ש"מ שצוה לתת מנכסיו [...] וכ"כ עוד שם בס' הבתים בדיני אלמנה ויתום סימן כ"ב על ראובן שאמר בשעת פטירתו [...]'.¹⁹⁸

¹⁹² משפט וצדקה ביעקב, א, סי' רמט, דף קלה ע"ג. התשובה מצויה בספר הבתים, אך לא בסימן שציין ר' יעקב אבן צור. בכ"י מוסקבה: בית כה, סי' יו, דף 191א; ובכ"י אוקספורד: סי' לא, דף 251א. התשובה נדפסה מספר הבתים בשו"ת הרשב"א, ח:שב.

¹⁹³ משפט וצדקה ביעקב, א, סי' רסח, דף קנא ע"ב. התשובה מצויה בספר הבתים, חלק שני, בית שביעי, סי' ז, כ"י אוקספורד דף 61א; שו"ת הרשב"א, ב:שב.

¹⁹⁴ תשובה של ר' יעקב אבן צור – נדפסה אצל ר' חיים טולידאנו, חק ומשפט, פאס תרצ"א, סי' נב. התשובה מצויה בספר הבתים, חלק שני, בית שלישי, סי' ד, כ"י אוקספורד דף 13ב וכ"י ניו יורק, דף 230א; שו"ת הרשב"א, א:אלף ורנד.

¹⁹⁵ ראה עליו א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 429-433.

¹⁹⁶ ר' חיים יעקב בן יעקב דוד, צרור החיים, אמסטרדם תצ"ח, הלכות זכיה ומתנה פרק ט, דף קמד ע"ב-ע"ג. ר' חיים יעקב חזר על הדברים בספרו סמא דחיי, אמסטרדם תצ"ט, יורה דעה סי' יז, דף מט ע"א-ע"ב ודף מט ע"ד (וראה חתימתו שם דף נא ע"ב: 'שליחא דרבנן מגליל העליון צפת' ושם בס' יח: הסכמה של ר' יעקב אבן צור משנת תפ"ח לדבריו של ר' חיים יעקב). הדברים מצויים בספר הבתים, חלק שני, בית יג, סי' יו וסי' כו, כ"י אוקספורד דפים 155ב-156א ודף 163ב; שו"ת הרשב"א, ד:צב; שם, ה:קמ.

¹⁹⁷ סמא דחיי, יורה דעה סי' יד, דף לג ע"ד (בחתימת התשובה, דף מב ע"ד: 'שליחא דרבנן [...] מגליל עליון צפת תוב"ב, פה מכנאסא; ושם בס' טו: הסכמה לתשובה מאת ר' יעקב אבן צור, מכנאסא תפ"ח). הדברים מצויים בספר הבתים, חלק שני, בית שביעי, סי' כד, כ"י אוקספורד דף 66א-ב; שו"ת הרשב"א, מ:סד.

¹⁹⁸ סמא דחיי, שם, דף מב ע"א-ע"ג. הדברים מצויים בספר הבתים, חלק שני, בית שביעי, סי' א וסי' כ ובית שמיני, סי' כב, כ"י אוקספורד דף 56א, דף 65ב ודף 74א; שו"ת הרשב"א, ה:פד; שם, ב:שלד; שם, מ:סב.

ד. 'ואני מצאתי ג"כ להרשב"א כתיבת יד בס' הבתים שלו ח"ב בית (זסי') [י"ז סי'] כ"א אשר מצאתי בעיר מכאנס יע"א בבית אהובינו הרב מהר"י 'ן צור יצ"ו, וגם בדיני איש ואשתו בית ו' סי' מז' [...].¹⁹⁹
ה. 'שמצאתי כתוב בכ"י להרשב"א בס' הבתים דיני אלמנה ויתום סי' מ"ז שנשאל [...].²⁰⁰

מדבריו של ר' חיים יעקב עולה שהוא ראה שני טפסים של הספר: אחד בפאס (מס' א ברשימה) ואחד במכאנס הסמוכה, בביתו של ר' יעקב אבן צור (מס' ד ברשימה). עדות נוספת לריבוי הטפסים במרוקו מובאת בדבריו של ר' שלמה אבן צור, איש פאס, שכתב על ניסיון של ר' שלמה זרקא מתונס להדפיס את ספר הבתים. לדברי ר' שלמה אבן צור, הטופס 'שהיה בידו הוא כתב יד ישן הרבה והתחיל לימחק, נתתי בידו אחד היה לי יפה הרבה'.²⁰¹ דברים אלו נכתבו בשנת 1847, שנים רבות לאחר שר' יוסף אבן סאמון השיג בליוורנו טופס אחר שהובא מפאס. ונמצאו למדים על שלושה טפסים לפחות של ספר הבתים שהיו במגרב. על טופס נוסף של ספר הבתים שהתגלגל למקומות רבים ידובר בסמוך.

טו. ספר הבתים (ב): חכמי קהיר, איזמיר וחלב

ר' בצלאל אשכנזי, ר' יעקב קשטרו, ר' אברהם מונסון, ר' חיים מודעי, ר' ברזילי יעבץ, ר' יצחק נוניס, ר' בנימין פונטרימולי, ר' משה פיגוטו ור' אברהם ענתיבי

1. ר' בצלאל אשכנזי נולד בארץ ישראל בערך בשנת 1520 ונפטר שם מעט לאחר שנת 1590, אך חלק ניכר מחייו עשה במצרים. הוא החזיק כתב יד של תשובות הרשב"א, וכנראה יותר מכתב יד אחד. בשיטה מקובצת למסכת בבא קמא העתיק ר' בצלאל אשכנזי שלוש תשובות של הרשב"א מכתבי היד שברשותו,²⁰² ותשובות

¹⁹⁹ סמא דחיי, חושן משפט סי' ב, דף פ ע"ב (החתמה בסוף התשובה, דף פב ע"ד: 'שליחא דרבנן תקיפי דארעא דישראל גליל העליון צפת תוב"ב'). ר' חיים יעקב כפל את דבריו שם, קונטרס על ביאור לשונות הטור והפוסקים, חושן משפט סי' עז, דף צו ע"ב. הדברים מצויים בספר הבתים, חלק שני, בית יז, סי' כא ובית שישי, סי' מז, כ"י אוקספורד דף 189ב ודף 44ב; שו"ת הרשב"א, ב:פח; שם, ב:רפז.

²⁰⁰ סמא דחיי, שם, דף פא ע"ב. הדברים מצויים בספר הבתים, חלק שני, בית שמיני, סי' מו (השני), כ"י אוקספורד דף 81ב (בשני כתבי יד אחרים של ספר הבתים: בסי' מז; ראה כ"י מוסקבה 549, דף 215ב; כ"י ניו יורק 1383, דף 308ב); שו"ת הרשב"א, מ:ד.

²⁰¹ ד' עובדיה, פאס וחכמיה, ירושלים תשל"ט, ב, עמ' 251-253.

²⁰² שיטה מקובצת, בבא קמא, לו ע"א (ונציה תקכ"ב, דף עג ע"ב = שו"ת הרשב"א, ב:שמ); שם, צח ע"ב (דף קנו ע"ד = שו"ת הרשב"א, ג:קו); שם, קד ע"ב (דף קסג ע"ג-ע"ד = שו"ת הרשב"א, ב:שכד). לרשימה מלאה של כל הציטוטים של ר' בצלאל אשכנזי מתשובות הרשב"א בכתב יד ראה ש' טולידאנו, רבי בצלאל אשכנזי: האיש, מפעלו הספרותי וספרייתו, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב, עמ' 166-167. וראה לעיל, הערה 65.

נוספות הביא בספר התשובות שלו. בשני מקומות ציין ר' בצלאל אשכנזי שהקובץ שבידו מכיל אלפי תשובות. במקום הראשון כתב:²⁰³

כתב הרשב"א ז"ל בתשובה סימן אלף רכ"ו וז"ל וכן נמי במחליף קרקע בקרקע [...] ומשום דלא קפיד קרי להו חליפין וכו'. ע"כ בתשובות כתיבת יד, ולא דייקי כולי האי, ונראה שיש חסרון בסוף לשונו.²⁰⁴ ובירושלי' תוב"ב יש לי תשובות דוקני, ובעזר העוזר האמתי שמה עיני תחזינה מישרים.

דברים אלו מלמדים לכאורה שבקובץ בכתב יד שעמד לפני ר' בצלאל אשכנזי היו יותר מ-1,200 תשובות, ויש לו קובץ נוסף, מדויק יותר, שהחזיק בירושלים. אך ברור ששיבוש נפל כאן בדברי ר' בצלאל אשכנזי, שכן מראה המקום שציין הוא לתשובות הרשב"א הנדפסות, א:אלף ורכו. ונראה שיש להגיה בדבריו: 'ע"כ בתשובות [דפוס]', ולא דייקי כולי האי'.²⁰⁵ מכל מקום, למדנו מכאן שר' בצלאל אשכנזי החזיק בירושלים קובץ של תשובות הרשב"א בכתב יד. קובץ זה נזכר כנראה אצל ר' בצלאל אשכנזי במקום אחר, במלים אלו:²⁰⁶

והנה אנה ה' לידי קרוב לאלפים תשובו' להרשב"א ז"ל נוספות על אותם שנדפסו ומלבד המכונות להרמב"ן ז"ל, והמכונות להרמב"ן ז"ל שהם מוטעות בתכלית כמעט רובם אין להם הבנה כלל הם אצלי מדויקות, ובכלל התשובות שאצלי מצאתי תשובה אחת און לי ז"ל שאלת ראובן היו לו ג' בנים'.

דומה בעיניי שכתב היד שעמד לפני ר' בצלאל אשכנזי הוא 'ספר הבתים', ומשם ציטט תשובה זו.²⁰⁷ זאת אני למד מתשובה נוספת שציטט ר' בצלאל אשכנזי מתוך 'הרשב"א ז"ל בתשובות כתיבת יד שבידי שלא נמצאו בדפוס'.²⁰⁸ תשובה זו איננה של הרשב"א כי אם של הרמב"ן, והיא מצויה לפנינו בקובץ תשובות הרמב"ן, ואף ר' שמואל

²⁰³ שו"ת ר' בצלאל אשכנזי, ונציה שנ"ה, סי' יח, דף סב ע"ג (בדפוסים אחרים: סי' יז).

²⁰⁴ אכן, במקצת כתבי היד של תשובות הרשב"א הנוסח של סוף התשובה מלא יותר, כגון כ"י אוקספורד 2550 (ראה עליו לעיל, ליד הערה 64), דיני קידושין, סי' כז, דף 16ג: 'ושמא אף זה במקום שאין כותבי את השטר [...] מפני שכל אחד מהם בורר לו חלק זה כחלק יפה וחושב החלק השני רע כנגד חלק זה, ותניא בתוספתא החליף מטלטלין במטלטלין קרקע בקרקע מטלטלין בקרקע בקרקע במטלטלין כיון שזכה זה נתחייב זה בחליפיו [...] וכעין חליפין נינהו ומשום דלא קפיד'.

²⁰⁵ בכל הציטוטים האחרים שהביא ר' בצלאל אשכנזי מתשובות הרשב"א בכתב יד הוא לא ציין את מספור התשובה.

²⁰⁶ שו"ת ר' בצלאל אשכנזי, סי' לח, דף קו ע"ג-ע"ד (בדפוסים אחרים: סי' לה).
²⁰⁷ ספר הבתים, חלק שני, בית שמיני, סי' עג (כת"י אוקספורד 2365, דף 282א). התשובה נדפסה בשו"ת הרשב"א, מ:מב, והנוסח שהביא ר' בצלאל אשכנזי איננו משובח מהנוסח הנדפס.

²⁰⁸ שו"ת ר' בצלאל אשכנזי, סי' מ, דף קז ע"ב-ע"ג (בדפוסים אחרים: סי' לז).

הסרדי, תלמידו של הרמב"ן, ציטט אותה בשמו והעיד כי הוא עצמו שאל זאת מהרמב"ן.²⁰⁹

תשובה זו של הרמב"ן וגם תשובות נוספות שלו, הועתקו בשגגה לספר הבתים והובאו שם בעילום שם.²¹⁰ צירוף של שתי העובדות שהזכרתי – כתב היד שהחזיק ר' בצלאל אשכנזי הכיל אלפי תשובות והייחוס המוטעה של תשובת הרמב"ן לרשב"א – מלמדות כי הדעת נותנת שר' בצלאל אשכנזי החזיק לפניו את ספר הבתים.

עם זאת, תשובות אחרות שהביא ר' בצלאל אשכנזי אינן בספר הבתים, וכנראה היה לו כתב יד נוסף של תשובות הרשב"א. אציין, למשל, את דבריו על שו"ת הרשב"א, מ:עז: 'והיא אצלי מכתיבת יד להרשב"א ז"ל, והשואל היה הרא"ה ז"ל'.²¹¹ תשובה זו (ותשובות נוספות שהביא ר' בצלאל אשכנזי) אינה מצויה כלל בספר הבתים, ובתשובות המיוחסות לרמב"ן לא נזכר כלל שם השואל. שמו של הרא"ה נזכר רק בכתבי יד אחרים של תשובות הרשב"א, שבהם נכתב לפני שו"ת הרשב"א, מ:עד: 'ואלו אשר השבתי אל החכם הגדול ר' אהרן הלוי נ"ר'.²¹² ואם ר' בצלאל אשכנזי ידע זאת, הרי עמד לפניו כתב יד נוסף של תשובות הרשב"א.

2. אם יכולים אנו רק לשער שר' בצלאל אשכנזי החזיק את ספר הבתים, הרי דברים ברורים יותר ניתן לומר על ר' יעקב קשטרו, חברו של ר' בצלאל אשכנזי.²¹³ באחת מתשובותיו ציטט ר' יעקב 'תשובות אחרות כתיבת יד בית ששי סימן סא', ומראה מקום זה מכוון לספר הבתים.²¹⁴ עם זאת סמוך לזה הזכיר ר' יעקב קשטרו קובץ אחר של תשובות (שראה כנראה אצל ר' אברהם מונסון): 'כתב הרשב"א ז"ל בתשובות כתיבת

²⁰⁹ תשובות הרמב"ן, בתוך: ספרן של ראשונים, מהדורת ש' אסף, ירושלים תרצ"ה, עמ' 98, סי' סג; ספר התרומות, מהדורת א' גולדשמידט, ירושלים תשמ"ח, סוף שער סב, עמ' תתקלט: 'וכן הסכים הרמב"ן וזה אשר השיב לי [...]'.
²¹⁰ תשובה זו מובאת בספר הבתים, חלק שני, בית עשרים, סי' סו (כ"י אוקספורד 2365, דף 221א); שו"ת הרשב"א, ה:קעא. אני מקווה לדון במקום אחר בסיבותיה של השגגה שבגינה הובאו תשובות הרמב"ן בעילום שם בספר הבתים וגם בשו"ת הרשב"א, חלק חמישי (על תשובות הרמב"ן שהובאו בשגגה בחלק החמישי של תשובות הרשב"א כבר העיר בקצרה אסף [לעיל, הערה 209], עמ' 55).

²¹¹ שו"ת ר' בצלאל אשכנזי, סי' כה, דף פ ע"ד (בדפוסים אחרים: סי' כד). על כתב יד נוסף שהחזיק ר' בצלאל אשכנזי ראה לעיל, הערה 65.
²¹² כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 500, דף 278א, סי' אלף ורלה; קמברידג' Add. 499, קובץ שלישי, דף 317ד, סי' יא; לונדון, הספרייה הבריטית 570, דף 398א, סי' קמו; לונדון, הספרייה הבריטית 572, דף 323ב, סי' צז. כותרת זו נוספה עתה גם במהדורת זלזניק (לעיל, הערה 2).

²¹³ ר' יעקב קשטרו פעל בעיקר במצרים וחי בערך מ-1525 עד 1612. ראה י"ש שפיגל, 'הרב ר' יעקב קשטרו (מהריק"ש) וחיבוריו', עלי ספר, טז (תש"ן), עמ' 5-36. וראה שם, עמ' 19-21, על קווי דמיון בין ספרייתו של ר' יעקב קשטרו ובין ספרייתו של ר' בצלאל אשכנזי.
²¹⁴ ר' יעקב קשטרו, שו"ת אהלי יעקב, ליוורנו תקמ"ג, סי' נ, דף פט ע"ב, בשיבוש: 'בית שלישי סימן ס"ח'. ובנוסף מתוקן במקבילה שבשאלות ותשובות רבינו חיים כפוס, מהדורת מ' ליטמן, ירושלים תשע"א, סי' ג, עמ' ח. התשובה מצויה בספר הבתים, חלק שני, בית שישי, סי' סא, כ"י אוקספורד דף 50א (וכבר שיער כן שפיגל, שם, עמ' 20, הערה 113).

יד סימן תתכ"ב וסימן תשל"ה,²¹⁵ ור' אברהם מונסון עצמו הזכיר במקום אחר את דברי 'הרשב"א ז"ל בתשובה כ"י סימן ת"פ',²¹⁶ ואינני יודע לאיזה קובץ כוונתם. 3. כמה כתבי יד של ספר הבתים הגיעו לידינו, ואחד מהם הוא כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10753, שנעתק בשנת רע"ח (1518).²¹⁷ שני תלמידי חכמים החזיקו את כתב היד וחתמו בו את שמם, וראשון שבהם הוא ר' חיים מודעי, שכתב בתוכו: 'לי למקנה בתוך מצרים, הצעיר חיים בכ"ר אליא מודעי יצ"ו' (החכם השני יוזכר להלן).²¹⁸

ר' בצלאל אשכנזי ור' יעקב קשטרו פעלו במצרים, ואפשר אפוא שכ"י לונדון הוא כתב היד שעמד לפניו. ר' חיים מודעי פעל בעיקר בארץ ישראל ובטורקיה, אך ידוע לנו שהיה במצרים בשנת 1749, ואז כנראה רכש את כתב היד. לאחר מכן עבר ר' חיים מודעי לקושטא ומשם לאיזמיר, ומסתבר אפוא שהביא את כתב היד לטורקיה.²¹⁹ 4. לפי שעה לא מצאתי שר' חיים מודעי ציטט בכתביו את תשובות הרשב"א שבכתב היד, אך חבריו באיזמיר עשו כן עוד בחייו. ראשון שבהם הוא ר' ברזילי יעבץ, שכתב: 'אחר זמן רב שכתבתי זה אינה ה' לידי ספר הבתים להרשב"א ז"ל מכ"י והוא מתשובות המודפסות ובקצת מהם יש תוספת מרוב' ואעתיק לשונו בזה אות באות'.²²⁰ מפורסם ממנו הוא תלמידו, ר' יצחק נונים (1710-1774), שחיבר את הספר שער המלך, ואף הוא ציטט תשובה אחת מספר הבתים. למרבה הפלא, מבין אלפי התשובות שבספר הבתים בחר ר' יצחק נונים לצטט דווקא את התשובה שציטט רבו, ר' ברזילי

²¹⁵ שו"ת אהלי יעקב, שם; שו"ת רבינו חיים כפופי, שם. התשובות נדפסו בשו"ת הרשב"א, ח:קעד; שם, ד:עב. שתי התשובות נזכרות גם בתשובתו של ר' אברהם מונסון (שו"ת אהלי יעקב, שם, דף צ ע"א), ור' חיים כפופי טען כי ר' יעקב קשטרו העתיק אותן מר' אברהם מונסון. ראה שאלות ותשובות רבנו חיים כפופי, סי' ד, עמ' יג (וראה י"ש שפיגל, 'על שו"ת רבינו חיים כפופי', המעיין, נב [תשע"ד], גיליון א, עמ' 84). בתשובה אחרת הזכיר ר' יעקב קשטרו את תשובת הרשב"א סימן תר"ם (=שו"ת הרשב"א, ב:קלח); ראה שו"ת אהלי יעקב, סי' פה, דף קלה ע"א-ע"ב. בתשובה נוספת העתיק ר' יעקב קשטרו מכתב יד תשובה (שנדפסה בשו"ת הרשב"א, ב:שסז). ראה שם, סי' יח, דף ל ע"א. תשובה זו מצויה בספר הבתים (חלק שני, בית עשרים, סי' יח [כ"י אוקספורד, דף 209א]) אך גם בכתבי יד אחרים, ואינני יודע מניין לקחה ר' יעקב.

²¹⁶ תשובתו של ר' אברהם מונסון נדפסה בשו"ת מהרש"ך (לעיל, הערה 65), ג, סי' ב, דף ז ע"ג.
²¹⁷ המעתיק, יהודה בן שמעיה בן חלאוה, כתב קולופון ארוך ומפורט לכתב היד. הקולופון הובא אצל גרליץ (לעיל, הערה 15), עמ' 208-209, אך הוא לא ציין שכ"י לונדון הוא טופס נוסף של ספר הבתים.

²¹⁸ כ"י לונדון, דף 37א. בביקורו במצרים קנה ר' חיים מודעי כמה כתבי יד, ובהם כתב יד חשוב מאוד של תשובות הגאונים. ראה בהסכמתו לספר שערי צדק, שאלוניקי תקנ"ב.

²¹⁹ ראה עליו יערי (לעיל, הערה 195), עמ' 451-455, ולפי המפתח.

²²⁰ ר' ברזילי יעבץ, לשון למודים, איזמיר תקט"ו, או"ח סי' קז, דף נד ע"א-ע"ג. הדברים מצויים בספר הבתים, כ"י אוקספורד, חלק ראשון, בית כח, סי' ג, דפים 196-197א; שו"ת הרשב"א, ד:רב. דבריו של ר' ברזילי יעבץ הובאו אצל ר' אברהם די בוטון, מחזה אברהם (לעיל, הערה 125), סוף סי' יג, דף מב ע"ב: 'ואחרי מופלג ראיתי להרב ל"ל בה' [רווח] דף [רווח] שהביא תשובה זו מהרשב"א ז"ל שמצאה בס' הבתים כ"י'.

יעבץ.²²¹ חכם שלישי באיזמיר שציטט את ספר הבתים הוא ר' בנימין פונטרימולי, והוא עשה כן בתשובה שכתב באחרית ימיו, בראשית שנות השמונים של המאה השמונה עשרה.²²²

5. כאמור, חכם נוסף חתם את שמו בכ"י לונדון מלבד ר' חיים מודעי: ר' חי משה פיגוטו, מחכמי חלב (נפטר בשנת 1816). אך נראה שבעת העברתו לחלב נחלק כתב היד לשנים, ולידיו של ר' חי משה פיגוטו לא הגיע אלא חלק ממנו. כתב יד לונדון מכיל היום – וכך היה גם לפני ר' חי משה פיגוטו, שחתם את שמו בדף הראשון של כתב היד²²³ – רק את החלק השני של ספר הבתים, ואף הוא לא במלואו: כתב היד מתחיל באמצע הבית השישי של החלק השני, אמצע סי' יט, ומאות הדפים הקודמים אבדו. חכמי איזמיר שנזכרו לעיל ציטטו דברים גם מחלקו הראשון של כתב היד, ולכן נראה שהוא נחלק רק בעת מעברו לחלב.

חכם נוסף איש חלב שהזכיר את כתב היד הוא ר' אברהם ענתיבי (1765-1858), שהביא את מה שציטט לו 'חכם אחד מחכמי הישיבה' מתוך ספר הבתים.²²⁴ לסיכום – ר' חיים מודעי רכש במצרים באמצע המאה השמונה עשרה כתב יד של ספר הבתים, והוא אולי כתב היד שעמד במאה השש עשרה לפני ר' בצלאל אשכנזי ור' יעקב קשטרו. ר' חיים מודעי הביא עמו את כתב היד לאיזמיר, משם התגלגל חלקו לחלב שבסוריה, ומשם הגיע לספרייה הבריטית בלונדון, ושם הוא שמור היום.

²²¹ ר' יצחק נונים, שער המלך, שאלוניקי תקל"א, הלכות חמץ ומצה פ"ו הל' ח, דפים פד ע"ד-פה ע"א: 'שוב אנה ה' לידי ספר הבתים מכ"י להרשב"א ז"ל ומצאתי תשו' זו כתובה שם באורך בבית כ"ח סי' ב', והילך לשונה'. על ר' יצחק נונים ראה ש' סנדרוסי, 'תולדות רבינו בעל "שער המלך" זצ"ל', ירושון, כ (תשס"ח), עמ' תתסה-תתעד; על ר' ברזילי יעבץ ראה שם, עמ' תתסו.

²²² ר' בנימין פונטרימולי, שבט בנימין, שאלוניקי [תקפ"ח], סי' רלג, דף (עח) [צח] ע"ב: 'הרשב"א ז"ל בס' תולדות אדם סי' קכ"ח [...] שוב ראיתי בספר הבתים להרשב"א ז"ל כ"י שהוא שם דברים אלו וכתב שם [...]'. הדברים מצויים בספר הבתים, חלק שני, בית שמיני, סי' מה (כ"י אוקספורד, דף 81א; כ"י לונדון, דף 39א); שו"ת הרשב"א, ב:קכח. הדיון בתשובתו של ר' בנימין פונטרימולי הוא על אודות צוואה משנת תקמ"א (ראה דף (עו) [צו] ע"ד), ואילו הוא נפטר בשנת תקמ"ד (ראה ש' ואנונו, ארזי הלבנון: אנציקלופדיה לתולדות גאוני וחכמי יהדות ספרד והמזרח, ירושלים תשס"ו, א, עמ' 376).

²²³ חתימתו של ר' חי משה פיגוטו מופיעה בדף 1א ובדף 22א. נראה שהוא רכש כמה מכתבי היד של ר' חיים מודעי. הוא חתם את שמו על ספר תשובות הגאונים שערי צדק, שיש בו הגהות של ר' חיים מודעי (כ"י ירושלים, ספריית האדמו"ר מסטולין קרלין 53), וחתימותיהם של השניים מופיעות גם בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 656. על ר' חי משה פיגוטו ראה ד"צ לניאדו, לקדושים אשר בארץ: תולדות חכמי ארם צובה חלב, ירושלים תשס"ט³, עמ' 267-268.

²²⁴ ר' אברהם ענתיבי, שו"ת מר ואהלות, ליוורנו תר"ג, חו"מ סי' ט (דף פח ע"ד): 'העיר לי ח' אחד מחכמי הישיב' שראת' עינו בספר הבתים של הרשב"א בכ"י, ששם מבואר להדיא דס"ל דאפילו הם תחת מלכות א', כיון שהם ב' עיירות מחולקים כשרים יכולין להתרות בהם, שהרי נדון שלו היה שם בב' עיירות תחת שר אחד ע"ש'. הכוונה כנראה לתשובה שבספר הבתים, חלק שני, בית כה, סי' ה (כת"י אוקספורד, דף 244א-ב; כת"י לונדון, דף 175א); שו"ת הרשב"א, א:תרסד. על ר' אברהם ענתיבי ראה לניאדו, שם, עמ' 257-258.

טז. ר' דוד פיפאנו

ר' דוד פיפאנו מצטט כמה פעמים בספריו מתוך קובץ של תשובות הרשב"א שברשותו, והוא מוסיף ומציין כי זכה להדפיסו כשו"ת הרשב"א, חלק ו'.²²⁵ בהקדמתו לחלק זה, שנדפס בוורשה בשנת תרנ"ט,²²⁶ כתב ר' דוד פיפאנו כי קיבל את כתב היד מחכם אשכנזי, ר' צבי דוב לנדינבום. כתב יד זה נחשב אבוד, אך לפני שנים אחדות זיהה ד"ר עזרא שבט מהמכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים כי כ"י ירושלים, בניהו ע' 204, הוא כתב היד שממנו נדפס הספר, ור' דוד פיפאנו חתם בו את שמו.²²⁷

יז. סיום

בדבריי ניסיתי לאסוף עדויות על כתבי היד של תשובות הרשב"א שעמדו על שולחנם של כארבעים חכמים למן המחצית השנייה של המאה החמש עשרה באשכנז ועד למחצית הראשונה של המאה התשע עשרה בחלב. עדויות אלו מפוזרות בספרים הרבה ובוודאי לא מיציתי את כולן אלא הותרתי מקום לבאים אחריי. מתברר שרבים מכתבי היד שעמדו לפני האחרונים השתמרו בידינו, לעתים אף בכמה עותקים.²²⁸ כתבי יד אחרים אבדו מאתנו²²⁹ או נפגמו במהלך הדורות, וחלקים קטנים או גדולים מהם אבדו.²³⁰

אף שכאמור, עיסוקי כאן היה בשימושם של חכמים בתשובות הרשב"א למן סוף המאה החמש עשרה, הרי גם חכמים במאה הארבע עשרה והחמש עשרה ציטטו תשובות של הרשב"א, אך דומני שכולם עשו זאת בלי לתת מראה מקום לדבריהם. הם לא ציינו היכן בדיוק התשובה של הרשב"א שציטטו, אף שתשובות הרשב"א שבקבצים השונים ממוספרות הן. כפי הנראה, חכמים אלו לא נתנו דעתם שמא הקורא את דבריהם ירצה לעיין בעצמו בתשובת הרשב"א. ואולי סברו שמכיוון שסדר התשובות בקבצים הרבים של תשובות הרשב"א שונה כל כך מקובץ לקובץ, שוב אין טעם לציין שמדובר בסימן פלוני, שהרי בכל קובץ מובאת תשובה זו בסימן אחר.²³¹ לעתים התעורר דיון בין

²²⁵ ר' דוד פיפאנו, אבני האפד, סופיה תרע"ג-תרפ"ח, א, סי' יג, סעיף כ; שם, סי' מו, סעיף א; שם, סי' קנט, סעיף ג; שם, סי' קעה, סעיף ה; הנ"ל, חושן האפד, שלוניקי וסופיה תרנ"א-תרע"ה, ב, חשן משפט, סי' ז, סעיף ג.

²²⁶ בשער הספר נכתב: ווארשא תרכ"ח. וראה י' הקר, 'דפוס קושטא במאה השש-עשרה', ארשת: ספר שנה לחקר הספר העברי, ה (תשל"ב), עמ' 477; הבלין (לעיל, הערה 1), עמ' כה-כו, הערה 61.

²²⁷ ראה http://imhm.blogspot.co.il/2009_06_01_archive.html

²²⁸ כגון ספר הבתים. ראה לעיל, סעיפים יד-טו.

²²⁹ ראה לעיל, הערה 48 וליד הערות 58, 61; וסעיף יג (3).

²³⁰ כ"י לונדון 572 וס"י אוקספורד 2550; ראה לעיל, תחילת סעיף ט.

²³¹ בעיה זו איננה ייחודית לתשובות הרשב"א דווקא. למשל, רבנו תם רצה לצטט תשובת גאון ונאלץ לציין בניסוח מסורבל 'לתשובות הגאונים בב' דפים הראשונים' (ספר הישר לרבנו תם, חלק החידושים, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשל"ד², סוף סי' תעא, עמ' 282). חכמים אחרים ציינו לתשובות לפי מילות הפתיחה שלהן. ראה י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת גן תשס"ה, עמ' 240-241, ושם ספרות נוספת.

החכמים על אודות תשובה מסוימת של הרשב"א, ואז ניכר היטב הסרבול בדרך הציון של התשובה. למשל, ר' יוסף קולון (מהרי"ק) ציטט תשובה של הרשב"א ונתן לה מראה מקום שאיננו עוזר כלל ללומד: 'בקובץ אחד אשר בו יותר ממאתים ושבעים תשובות משמו'.²³²

נראה שרק לקראת המאה השש עשרה התפתחה אט אט ההכרה כי ניתן ורצוי לצטט תשובות של הרשב"א (ושל משיבים אחרים) על פי סימניהם בכתב היד, אף שספק אם הקורא מחזיק גם הוא בכתב יד זה. מסתבר ששינוי זה נגרם בעקיפין מהתפתחות הדפוס. חכמים שהורגלו לצטט את תשובות הרשב"א הנדפסות על פי סימניהן אימצו שיטה זו גם בעת שציטטו תשובות של הרשב"א שטרם נדפסו.

*

התמונה הכוללת העולה מהדיון הפרטני שבסעיפים הקודמים מרשימה היא. עשרות חכמים החזיקו בכתבי יד של תשובות הרשב"א וציטטו מהם בהזדמנויות מרובות. חכמים אלו השקיעו מאמץ רב למצוא כתבי יד של תשובות הרשב"א כדי לאתר בהם תשובות שלא נדפסו ולשבץ אותן בדיוניהם ההלכתיים. דוגמה לדבר הם דבריו של ר' אהרן ששון, שכתב לקראת סוף המאה השש עשרה:

שבהיותי בעיר המהוללה שאלוניקי יע"א [=ישמרה עליון אמן] נתקשיתי בתשובה הזאת [...] ובחפשי אמתחות תשובות כתיבת יד להרשב"א ז"ל בב' ספרים שיש בידי אשר שם כתובות התשובות הנדפסות גם קצת מהתשובות המכוננו' להרמב"ן ז"ל גם קצת מהתשובות המהודשות שהבי' הרב מהר"י קארו ז"ל בספריו, הנה לא מצאתי בב' הספרי' הנז' התשוב' הנז', רק חפוש אחר חפוש מצאתיה בגנזי רב א' גדול ומובהק בעיר הנז' בס' א' אשר לו אשר שם כתוב' קצת מתשובות הרשב"א הבלתי נדפסות, והעתקתי אותה בס' בית יוסף אשר לי בטור ח"מ.²³³

ר' אהרן ששון חשף כאן מה שהצניעו אחרים: כמה מאמצים נצטרכו להם כדי למצוא את תשובת הרשב"א הרלוונטית לעניינם. וכפי הנראה, לא מקרה הוא שחכמים הרבו להשתמש בקבצים שבהם מסודרות תשובות הרשב"א לפי נושאייהן, כגון 'שאלות

²³² שאלות ותשובות מהרי"ק, מהדורת ש"ב דויטש וא' שלזינגר, ירושלים תשמ"ח, שורש נב, עמ' צה.

²³³ ר' אהרן ששון, שו"ת תורת אמת, ונציה שפ"ו, ס' לז, דף נט ע"ד. התשובה מצויה בשו"ת הרשב"א, ג:ד. על ר' אהרן ששון ראה ח' בנטוב, 'שיטת לימוד התלמוד בשיבות שאלוניקי ותורכיה', ספונות, יג (תשל"א-תשל"ח), עמ' יט-כא; מ' בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה מגירוש ספרד עד תום הריפובליקה הויניציאנית, תל אביב תשמ"מ, עמ' 213-216. על מעמדה של שאלוניקי באותם ימים ראה י' בן-נאה, 'עיר התורה והלימוד: סלונקי כמרכז תורה במאות הט"ז-ה"י', פעמים, 80 (תשנ"ט), עמ' 60-82.

ותשובות על פי סדר חשן משפט', 'שאלות ותשובות על פי סדר אבן העזר' וספר הבתים יותר משהשתמשו בקבצים שבהם התשובות אינן מסודרות לפי נושאים.²³⁴ בדבריי כאן עסקתי בחכמים מעטים, אלו שהותירו לנו רמזים איזה כתב יד עמד לפנינו, אך מניינם הכולל של החכמים שהחזיקו בכתבי יד של תשובות הרשב"א וציטטו מהם גדול פי כמה וכמה. אינני יודע אם תהיה הפרזה לומר שכמעט כל פוסק בארצות המזרח במאה השש עשרה ציטט בדבריו תשובות של הרשב"א מכתבי יד.

אינני יכול להשוות את שימושם של חכמים בכתבי יד של תשובות הרשב"א לשימוש בכתבי יד של תשובות הריטב"א, למשל. תשובותיו של הריטב"א נדפסו באיחור רב, באמצע המאה העשרים, ואין זה אלא טבעי שכמה חכמים בדורות עברו טרחו להשיג כתב יד של התשובות וציטטו ממנו לעת מצוא. אף אינני יכול להשוות זאת למידת שימושם של חכמים בכתבי יד של תשובות הרא"ש או של תשובות הר"ן, משום שתשובותיהם של חכמים אלו נדפסו כמעט כולן כבר בראשית ימי הדפוס, ובכתבי היד לא נותרו אלא תשובות מועטות שלא נדפסו. אל יפלא אפוא שחכמים בדורות הבאים לא הרבו לצטט תשובות של הרא"ש ושל הר"ן מכתבי יד.

עם זאת דומני שיש קבוצה אחרת של תשובות שיכולה לשמש עבורנו קבוצת ביקורת: תשובות הגאונים. בדיוק כמו תשובות הרשב"א תשובות הגאונים נדפסו קמעא קמעא, למן ראשית המאה השש עשרה ועד למאה העשרים.²³⁵ מעטים הם עד מאוד החכמים במאה השש עשרה, השבע עשרה והשמונה עשרה שציטטו תשובות גאונים מכתבי יד, ומידת השימוש של חכמים בכתבי יד של תשובות גאונים רחוקה עד מאוד ממידת שימושם של החכמים בתשובות הרשב"א (וכאמור, מניינם של החכמים שציטטו תשובות של הרשב"א מכתבי יד גדול פי כמה וכמה משתואר במאמר זה). קבוצת ביקורת זו מלמדת אפוא בבירור מה גדול היה מעמדן של תשובות הרשב"א בעיני חכמים.

קבוצת ביקורת נוספת, שונה במקצת, היא תשובותיו של ר' מאיר (מהר"ם) מרוטנבורג, בן זמנו של הרשב"א, שכתב אף הוא אלפי תשובות, וגם הן נדפסו קמעא קמעא. כתבי היד של תשובות מהר"ם מרוטנבורג הוחזקו בעיקר בידי חכמים אשכנזים, שלא ככתבי היד של תשובות הרשב"א שהוחזקו בעיקר אצל חכמי המזרח. אף כאן בולט הניגוד בין השימוש המועט מאוד של חכמים אשכנזים בכתבי היד של תשובות מהר"ם ובין השימוש המסיבי של חכמי המזרח בכתבי היד של תשובות הרשב"א.

*

²³⁴ ראה לעיל, סעיפים ט, יד-טו. עם זאת יש לציין כי לקבצים אחרים של תשובות שמסודרות לפי נושאים היה פחות מזל, ואיש לא ציטט הם. כזה הוא, למשל, הקובץ הגדול והחשוב של תשובות הרשב"א שבכ"י לונדון, הספרייה הבריטית 570, שמכיל כ-1,800 סימנים. לפי שעה לא מצאתי מי שהשתמש בקובץ זה.

²³⁵ דבריי על תשובות הגאונים מכוונים לתשובות שבכתבי יד שלמים שנשתמרו במהלך הדורות בארצות אירופה, במזרח התיכון ובמגרב. תשובות הגאונים שבגניזת קהיר הן עולם בפני עצמו שלא היה ידוע כלל לחכמי הדורות הקודמים, וממילא לא יכלו לצטט מתוך אוצר זה.

חכמים שונים הצהירו במהלך הדורות על החשיבות הרבה שיש לתת לדברים שכתב הרשב"א בתשובותיו ועל מעלתו של הרשב"א מול פוסקים אחרים.²³⁶ אך עבודתם המפרכת של עשרות חכמים לאתר בכתבי יד תשובות של הרשב"א שנוגעות לנושא שעל סדר היום ולצטט אותן בדיוניהם מלמדת יותר מכול מה גדול היה כוחו של הרשב"א בכלל ושל תשובותיו בפרט בעיני חכמים בכל הדורות.

²³⁶ למשל, הבלין (לעיל, הערה 1), עמ' יא.